

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ**

Кваліфікаційна робота

**РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ
У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ
В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ**

Галузь знань 01 «Освіта/Педагогіка»
Спеціальність 014 «Середня освіта.
Історія та громадянська освіта»

**Рабчевський Дмитро,
здобувач
освітнього ступеня «магістр»**

**Ворон Олена Петрівна,
науковий керівник,
кандидат історичних наук,
доцент**

Рівне 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми дослідження.....	9
1.2. Джерельна база.....	13
 РОЗДІЛ II. ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ	
2.1. Релігія як інструмент ведення та укріплення окупаційної влади на території України	17
2.2. Сутність релігійно-політичної ідеології «русского мира»	23
2.3. Участь та роль РПЦ в поширенні російської ідеології.....	29
 РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНО-ВМОТИВОВАНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ	
3.1. Репресивна релігійна політика росії щодо християнських церков.....	34
3.2. Утиски та переслідування релігійних організацій національних меншин	43
 РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
4.1. Формування релігієзнавчої компетентності учнів старших класів на уроках історії України	49
4.2. Стан та перспективи вивчення російсько-української війни в умовах реалізації завдань нової української школи	55
 ВИСНОВКИ.....	 59
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	 64

Анотація

Рабчевський Д.М. Релігійний фактор та його використання у російсько-українській війні в контексті формування громадянських компетентностей учнів \ Рівненський державний гуманітарний університет.

Кафедра історії та методики її навчання.

Науковий керівник: Ворон О.П., к.і.н., доцент. Рівне, 2025. 70 с.

Зміст роботи: магістерська робота присвячена комплексному дослідженню релігійно-ідеологічних чинників російської військової агресії проти України та їхнього впливу на суспільно-політичні процеси й освітнє середовище.

У другому розділі проаналізовано ідеологічні засади окупаційної політики росії, зокрема використання релігії як інструменту легітимації влади на захоплених територіях. Розкрито сутність релігійно-політичної доктрини «русского мира» та механізми її поширення.

У третьому розділі розглянуто релігійно вмотивовані переслідування, що здійснювались російськими окупаційними структурами. Досліджено репресивну політику щодо різних християнських конфесій, а також утиски релігійних організацій національних меншин, що свідчить про системність та цілеспрямованість порушень прав на свободу совісті.

У четвертому розділі проаналізовано підходи до формування релігієзнавчої компетентності учнів старших класів на уроках історії. Також окреслено перспективи вивчення російсько-української війни в контексті реалізації завдань Нової української школи. Показано важливість розвитку критичного мислення, уміння учнів розпізнавати маніпуляції та формувати власну громадянську позицію.

Ключові слова: російсько-українська війна, релігійний фактор, репресії, окупаційна влада, релігієзнавчі компетентності.

Annotation

Rabtchevskiy D. M. The Religious Factor and Its Use in the Russian-Ukrainian War in the Context of Forming Students' Civic Competences / Rivne State University of Humanities. Department of History and Teaching Methods. Scientific supervisor: Voron O.P., PhD in History, Associate Professor. Rivne, 2025. 70 p.

The master's thesis is devoted to a comprehensive study of the religious and ideological factors behind Russia's military aggression against Ukraine and their impact on socio-political processes and the educational environment.

The second chapter analyzes the ideological foundations of the Russian occupation policy, particularly the use of religion as a tool for legitimizing control over the occupied territories. It examines the essence of the religious-political doctrine of the «Russian world» and the mechanisms of its dissemination through the activities of the Russian Orthodox Church, which serves as a key channel for promoting and maintaining imperial narratives.

The third chapter focuses on religiously motivated persecutions carried out by Russian occupation authorities. It explores the repressive policies targeting various Christian denominations, as well as the oppression of religious organizations representing national minorities, demonstrating the systemic and deliberate nature of violations of freedom of religion.

The fourth chapter addresses educational challenges in the context of war. It analyzes approaches to developing religious-studies competence among high school students in history classes and outlines prospects for teaching about the Russian-Ukrainian war within the framework of the New Ukrainian School. The chapter highlights the importance of fostering critical thinking, the ability to recognize ideological influences and manipulative narratives, and the formation of an informed civic stance among students.

Keywords: the Russian-Ukrainian war, the religious factor, repressions, the occupation authorities, religious studies competencies.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Повномасштабна війна, розв'язана РФ проти України, окрім військової та економічної складової, має також ідеологічну, що виступає інструментом знищення української ідентичності. Зокрема, військова агресія росії в Україні значно посилила роль релігійного чинника, який використовується окупаційною владою як інструмент інформаційного, ідеологічного та гібридного впливу. Феномен тісної «співпраці» релігійної інституції та авторитарного режиму явище не унікальне, особливо для державно-церковних відносин росії. РПЦ та РФ не одне століття поспіль постають як єдиний політичний організм, продуктом творення якого стала концепція «русского мира».

Ідеологія «русского мира» використовується для виправдання геополітичних ігор РФ, ставши основою для обґрунтування її вторгнення в незалежну державу. На основі фіктивної історичної пам'яті російський патріарх відстоює одну з головних ідеологем «русского мира» – ідею єдності східнослов'янських народів. Виправдовує претензії РФ на глобальне панування, позиціонуючи росію як захисника православної духовності від «західних цінностей».

Окреслена тема дослідження є надзвичайно актуальною. Адже дослідження механізмів використання релігійного фактору в умовах війни допомагає розкрити історичні передумови, сучасні практики маніпуляції, а також суспільного опору. Підсилює актуальність теми нашої наукової роботи також потреба розуміння і протидії інструменталізації релігійного чинника у ході російсько-української війни, а також впровадження в освітню практику механізмів формування громадянських компетентностей, які підвищують інформаційну стійкість і громадянську відповідальність учнів середньої школи.

Об'єктом дослідження виступає релігійний фактор у російсько-українській війні, а **предметом** – особливості використання релігійного фактора у війні росії проти України та його вплив на формування громадянських компетентностей учнів.

Мета дослідження – з'ясувати роль релігійного фактора у російсько-українській війні та визначити його вплив на процес формування громадянських компетентностей, а також окреслити можливості його конструктивного використання у шкільній освіті.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- охарактеризувати історіографічну та джерельну базу дослідження;
- дослідити особливості використання релігії як інструменту ідеологічного впливу в умовах російсько-української війни;
- розкрити сутність релігійно-політичної ідеології «русского мира»;
- виявити специфіку репресивної політики окупаційної влади щодо християнських церков та релігійних організацій національних меншин;
- з'ясувати потенціал релігійного фактору у формуванні громадянських компетентностей і окреслити можливості його застосування в освітньо-виховному процесі;
- проаналізувати стан та перспективи вивчення російсько-української війни в умовах реалізації завдань нової української школи.

Наукова новизна отриманих у процесі дослідження результатів полягає у наступному:

- здійснено комплексний аналіз релігійного фактора як невід'ємної складової російсько-української війни;
- окреслено вияви та особливості використання релігійного фактора;
- виявлено специфіку використання релігійної риторики у військовій агресії росії проти України, передусім щодо впливу ідеології «русского мира». Зокрема, на суспільну свідомість та духовно-культурну сферу;
- обґрунтовано педагогічний потенціал релігійного фактора у формуванні громадянських компетентностей та варіанти його застосування в освітній практиці.

Методи дослідження. Під час написання дипломної роботи використовувались як загальнонаукові методи (аналіз, синтез, дедукція), так і спеціальні історичні методи. Досягнення принципу об'єктивності реалізуються

у роботі шляхом використання комплексу наукової літератури, а також урахування різних точок зору науковців на цю проблему.

Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрямки дослідження. Визначити спільне і відмінне у родинному житті середньовічної протестантської та католицької сім'ї дозволив порівняльно-історичний метод. Вирішення дослідницьких завдань досягалося також за допомогою історико-реконструктивного методу. Методи систематизації та узагальнення дозволили визначити конкретні результати наукового дослідження.

Практичне значення отриманих результатів. Вивчення використання релігійного фактору в умовах війни може використовуватись при створенні освітніх програм, тренінгів, а також соціальних ініціатив для формування критичного мислення ціннісної самоідентифікації в учнів та студентів. Сприяти формуванню їх громадянської свідомості. Підвищення рівня релігійної грамотності та інтеграція аналізу релігійних наративів у курс «Громадянська освіта» покращити стійкість учнів до пропагандистських впливів і сприяти усвідомленому громадянському вибору. Таким чином, наша дипломна робота має як теоретичну, так і практичну цінність для підвищення якості громадянської освіти в умовах воєнного та поствоєнного суспільного розвитку. Сприяє формуванню нових підходів у вивченні проблеми взаємодії релігії, війни і громадянських компетентностей

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження знайшли відображення на IX Звітній науковій конференції викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти РДГУ (Рівне, 13-14 травня 2021 р.), з темою доповіді «Релігія як інструмент ведення та укріплення окупаційної влади на території України»; X звітній науковій конференції викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти РДГУ (Рівне, 19-20 травня 2022 р.), з темою доповіді «Утиски та переслідування релігійних організацій національних меншин»; XVIII Міжнародній науковій конференції, з темою доповіді «Релігійні переслідування як інструмент зміцнення окупаційної влади на сході України» (Рівне, 24 листопада 2022 р.).

Структура дипломної роботи і послідовність викладення матеріалу зумовлені логікою дослідження проблеми, яку в свою чергу, визначають мета і завдання дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (89 позицій). Загальний обсяг роботи становить 72 сторінок.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми дослідження

Аналіз історіографічної бази нашого дослідження, свідчить про високий рівень академічного інтересу до вивчення релігійного фактору та його використання у російсько-українській війні. Особлива увага дослідників концентрується навколо ідеологічної основи військової агресії Росії проти України. Цій проблемі присвячено чималу кількість публікацій, як істориків, так і релігієзнавців, філософів та політологів. Серед них можна згадати: Артимишина П. та Костюка О. [1], Бокоча В [5], Зборовську К. [35], Лозовицького В. [51]. Згадані науковці ґрунтовно висвітлюють еволюцію концепту «русский мир» та його специфічні риси.

Заслуговують також на увагу міркування таких сучасних істориків, як: Потапенко Я. [63], Саган О. [68], Смолій В. та Якубова Л. [74] щодо амбівалентності концепції «русского мира». Виокремлюючи при цьому його характерні риси. Зокрема те, що він поширюється на усі території, де чути російську. Його релігійно-православне підґрунтя, що водночас є протиставленням «католицькому» Заходу. І, звісно, автори вказують ще на таку рису «русского мира», як цивілізаційно-місійний характер.

Варто також зупинитись на аналізі публікації В. Котигоренка та О. Рафальського [48], де авторам вдалось чітко окреслити «обриси концепції та ідеології «русского мира» у його іманентних внутрішньоросійських координатах». Аналіз ідеологічного проєкту «русского мира» автори вказаної вище статті провели у контексті політичних переваг і уподобань населення Донбасу. Вони розкрили процес становлення концепту «русского мира». Зокрема, виділили етапи формування засадничих ідеологем «русского мира» починаючи із XV до XXI ст.; визначили моделі «русского мира» у публічному російському дискурсі 1990-х рр. – початку XXI ст. Виразним є і те, що авторам вдалось виявити ідейно-теоретичну схожість цього концепту зі слов'янофільством, панславізмом, євразійством та неоевразійством. Аргументованим є розуміння авторами «русского мира» як багатоскладової

політичної концепції. Не можна не погодитись з думкою В. Котигоренка і О. Рафальського про те, що «русский мир» «не є монолітною концепцією чи доктриною, як не є він і ретельно вивіреною ідеологією». Згадані вище дослідники переконані, що ця ідеологія характеризується розгалуженням на різні, при цьому, конкурентні течії і напрями.

Високо оцінюючи внесок В. Котигоренка та О. Рафальського у вивчення проблеми, слід звернути увагу і на певні суперечливі моменти їх наукової публікації. Наприклад, згадані вище дослідники не вбачали у концепті «русского мира» жодної загрози як для українського Донбасу, так і для України загалом. Автори переконливо заявляли, що «для адекватної оцінки впливу на російськомовні регіони України необхідно зважати на внутрішні протиріччя цього ідеологічного проекту».

У подальшому, переважно з 2014 року, у вітчизняному академічному дискурсі «русский мир» все частіше подається та розуміється як ідеологія країни-агресора, як доктрина, що становить загрозу для української державності. Для більшості опрацьованих нами наукових статей [51, 63, 74, 81, 83] характерним є ставлення до концепту «русский мир», як до ідеології країни-агресора. Як не лише до явища або суперечливої доктрини, але й ідеології, що становить небезпеку для України. Часто науковці використовують термін «русский мир» для позначення ідеології країни-агресора.

Варто зупинитись, наприклад, на публікації К. Зборовської [35]. На думку дослідниці, православ'я, представлене РПЦ та УПЦ МП становить невід'ємну складову «русского мира». Авторка обґрунтовано ставить знак рівності між ідеологією «русского мира» та анексією Криму, а також початком бойових дій на Донбасі. Цінним є аналіз дослідниці основних міфологем «русского мира», що виходили під егідою Православної церкви в Україні.

Починаючи з 2015-2021 рр. український науковий дискурс збагатився новими якісними публікаціями, що присвячені дослідженню ідеології країни-агресора, ролі РПЦ та УПЦ у поширенні ідей «русского мира», а також

вивченню репресивної політики проросійської влади щодо релігійних організацій в окупації [15, 16, 47, 49].

Значно розширилось предметне поле досліджень за рахунок з'ясування раніше невідомих чи маловідомих аспектів, окреслених нашим дослідженням. Науковці все переконливіше інтерпретують «руський мир» як ідеологію країни-агресора, вказують на очевидний зв'язок між цим явищем та гібридною війною росії проти України.

Із початком повномасштабної війни росії проти України, 24 лютого 2022 року, осмислення концепту ідеології країни-агресора стає центральною проблемою не лише в українській, але й закордонній історіографії. Одним із результатів української академічної рефлексії стала поява 2022 р. у латвійському виданні «Baltija Publishing» колективної монографії «The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, cultural, educational, religious, economic, and legal aspects» [85]. На 1436 сторінках видання представлено різні аспекти російсько-української війни.

У більшості досліджень, опублікованих після 2022 року фокусується увага на тому, що доктрина «русского мира» проводиться під егідою релігійних чинників. Зокрема, пропаганди «руської православної єдності», «єдиного руського народу», як прикриття російської військової агресії. Автори доводять, що останні два десятиліття зовнішньополітична стратегія РФ спрямована на відновлення СРСР у новому варіанті. Вказують дослідники і на те, що виразною ознакою гібридної війни Росії проти України є реалізація «русского мира» РПЦ та УПЦ МП як важливої релігійної складової».

В окрему групу історіографічної бази дослідження слід віднести праці, присвячені аналізу рівня вивчення російсько-української війни в умовах реалізації завдань нової української школи. Цій проблемі, зокрема, присвятили увагу Ю. Зубцов [38], Б. Мисак [55], М. Люшин [53]. На теоретичних аспектах проблеми активізації пізнавальної діяльності у здобувачів освіти зупинилась, наприклад, О. Яковенко [80].

Отже, на основі проведеного дослідження можемо констатувати, що проблема ідеології «руського мира» та репресивної політики окупаційної влади щодо релігійних організацій стала об'єктом особливої уваги науковців. Ця проблема набуває широкого вивчення, як серед істориків, так і філософів, релігієзнавців та політологів.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база становить основу наповнення нашого дослідження. Це дозволило нам висвітлити найважливіші проблеми, окреслені метою та завданнями магістерської роботи. Зокрема, розкрити ідеологічну основу військової агресії Росії проти України та висвітлити масштаби та характер релігійно-вмотивованих переслідувань на окупованих територіях України.

Окрему групу джерел представлено комплексом Звітів [36, 37], зокрема підготовлених підготовлених Центром громадянських свобод та Міжнародним партнерством за права людини у рамках платформи «Громадянська солідарність» [6, 7]. На підставі зібраних матеріалів ми змогли проаналізувати становище релігійних організацій на окупованих територіях. У них, наприклад, визначено види злочинів, вчинених окупантами. Описано основні протизаконні угруповання бойовиків, що використовують релігію як передумову для переслідувань. Робочою групою, що готували такі звіти, зібрано свідчення та докази злочинів проти людяності на окупованих територіях України. Використання цього джерела для підготовки нашої наукової роботи дозволило віднайти докази про те, що релігія є одним з ключових мотивів та обґрунтувань злочинної діяльності з боку протизаконних збройних угруповань в так званих Донецькій та Луганській Народних Республіках.

Особливо цінними є свідчення очевидців та постраждалих від терору, інтерв'ю з духовенством і церковною владою регіону, інтерв'ю з експертами та спеціалістами у сфері релігії, теоретичні дослідження, аналіз аудіо- та відеоматеріалів [60, 65, 72, 77].

Важливість становлять Аналітичні доповіді [30, 31, 70] про ситуацію зі свободою віросповідання та релігійно-вмотивовані переслідування на окупованих територіях, підготовлені Інститутом релігійної свободи. Слід зауважити, що Інститут релігійної свободи (ІРС) є правозахисною громадською організацією, метою якого є захист і популяризація релігійної свободи, сприяння міжконфесійній взаємодії та державно-церковного діалогу. ІРС має значний досвід у проведенні моніторингу релігійної ситуації в Україні,

підготовці аналітичних матеріалів та рекомендацій, як для органів влади, так і релігійних організацій. Саме тому посилання на інформацію, представлену такими доповідями є цінним для об'єктивного висвітлення означеної теми.

Наприклад, одна із таких доповідей – «Віра під вогнем: досліджуючи релігійну свободу в умовах війни в Україні» [6], свідчить про складні умови перебування релігійних організацій (окрім УПЦ) на окупованих Росією територіях, починаючи з лютого 2022 року.

Також варто згадати колективну працю Місії Євразія та Інституту релігійної свободи (Брицин М., Васін М. Віра під російським терором: Аналіз релігійної ситуації в Україні / Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія. – Київ: О. В. Пугач, 2025. – 52 с.) [7]. Дослідження привертає увагу до перешкод, із якими доводиться боротися релігійним організаціям під російською окупацією. У дослідженні документується російська агресія, її злочини проти релігійних лідерів та пересічних вірян. Наведено докази численних утисків і руйнувань релігійних споруд, а також розграбування та перепрофілювання релігійних об'єктів російською армією для використання з військовою метою.

Ця публікація також викриває гостру гуманітарну кризу, спричинену повномасштабним російським вторгненням, описуючи зруйновані війною регіони з дефіцитом предметів першої необхідності та систематичними обстрілами цивільної інфраструктури. Зосереджено увагу на безлічі порушень міжнародного гуманітарного права – ракетні та безпілотні удари по життєво важливих об'єктах інфраструктури, що є воєнними злочинами.

Залучено було також звіти та статистичні дані, оприлюднені Державним департаментом у справах релігії та іншими відповідними структурами [27, 37, 39, 57, 60]. Їх використання посприяло нам простежити зміни у релігійній карті України. Наприклад, побачити факт скорочення релігійної мережі на окупованих територіях, а в окремих випадках, ліквідацію деяких християнських Церков України [67].

Самостійну групу джерел становлять заяви, постанови та звернення глав та лідерів християнських церков [18-20, 42]. Звернення таких першоджерел

дозволило побачити позицію релігійних лідерів щодо вторгнення росії на територію незалежної держави .

Під час написання магістерської роботи залучено законодавчі акти та розпорядження Уряду України. Зокрема, Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» [34], Закони у сфері освіти [32, 33].

Багатий фактографічний матеріал із теми наукового дослідження містять інтернет-ресурси інформаційного та адміністративного характеру [57, 60]. Серед них варто виокремити офіційні веб-сайти релігійних організацій [64].

Окрему групу джерельної бази становить навчальна програма та шкільні підручники з історії [11, 12, 21, 71, 75, 79]. У тому числі підручники О. Гісема, О. Мартинюка [23, 24] обох рівнів – стандарту та профільного, В. Даниленка, М. Смольницької [26].

Отже, можемо підсумувати, що основу джерельної бази наукової роботи становлять офіційні документи релігійних організацій України, напрацювання державних установ, що займаються фіксацією та статистичною обробкою інформації. Це дозволило оцінити стан та умови функціонування релігійних організацій в окупації, а також роль релігійного чинника в умовах ведення російсько-української війни.

Таким чином, як у новітньому академічному дискурсі, так і джерельній базі вивчення ідеологічної основа військової агресії Росії проти України посідає вагоме місце. У всіх використаних нами джерелах та літературі ідеологія «русского мира» ідентифікується саме як ідеологія країни-агресора, що спрямована на ліквідацію українського соціокультурного простору, української ідентичності та національної державності. Українськими вченими детально досліджено ідейно-ідеологічні джерела «русского мира», його еволюцію та трансформацію. Осмислено базові наративи та міфологеми, а також, що важливо, інструменти втілення ідей «русского мира». На основі джерельної бази помічаємо, розробку та впровадження шляхів українського інформаційно-

ідеологічного спротиву та формування українського концепту ідентичності й перспектив розвитку. Також проведений аналіз дозволяє говорити про високий рівень осмислення і розуміння небезпеки ідеології «руського мира», а також використання релігійного чинника під час ведення російсько-української війни.

РОЗДІЛ II. ІДЕОЛОГІЧНА ОСНОВА ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

2.1. Релігія як інструмент ведення та укріплення окупаційної влади на території України

Історія України та української культура з їх невід'ємною складовою – релігією, практично завжди зазнавали нищівної руйнації. Особливо помітним це було в Російській та Австро-Угорській імперіях, а також Союзі Радянських Соціалістичних Республік. Знання трагічних сторінок української історії зберігає історичну пам'ять і значно сприяє кращому розумінню та усвідомленню сутності та передумов російсько-української війни. Виявити специфіку та показати роль релігійного чинника у російській війні проти України.

Вивчення історії дозволяє побачити, що війна росії проти України триває не одне століття, проявляючись у різних формах – безпосередніх/опосередкованих, відкритих/завуальованих, гарячих. Проте завжди це була війна різних ментальностей, світоглядів, способів життя, цінностей та загалом світів.

Особливо трагічним для української боротьби за незалежність і власну державу був радянський період. Його характерною рисою стало те, що ведення російської війни проти України набуло прихованої, замаскованої форми. Це була війна, в якій активно використовувався релігійний чинник. Радянська влада застосовувала широкий комплекс заходів у боротьбі з так званими релігійними «марновірствами». Нищівним наслідком войовничого атеїзму стали руйнування та закриття культових споруд та приміщень, конфіскація й продаж культових предметів, заслання священнослужителів до таборів або ж позбавлення їх громадянства чи висилення з країни. Як слушно зауважує О. Бучма, «той період трагічно позначився на культурному і релігійному житті народів, що входили до складу Радянського Союзу», якому не потрібними і навіть ворожими були найменші прояви національних, релігійних чи культурних ідентичностей [8, с. 47]. Тоді найвиразнішим захисником ідеї

національної самобутності українців виступила Українська Греко-Католицька церква. Українське ж православ'я у період холодної фази російської війни проти України зазнало тотального оросійщення. Наприклад, А. Колодний зауважує, що нав'язане Москвою «руське» православ'я є по суті своїй російським. «Радянська влада, коли дещо захиталася, то щоб самозберегтися перейменувала його на «руське», «саморозпустила» Українську Автокефальну Православну Церкву і організувала «входження» українських греко-католиків до нібито материнської Руської Православної Церкви» [43, с. 221].

Новий період атеїзації суспільства та боротьби з релігійним світоглядом розпочався після смерті Сталіна. Враховуючи помилки попередньої науково-атеїстичної пропаганди, радянськими ідеологами була розроблена розгалужена система «нових» соціалістичних обрядів та свят – військово-патріотичні, трудові, суспільно-політичні, дитячі, юнацькі, молодіжні, народні та навіть сімейно-побутові. А заборона та переслідування релігії з боку держави призвели до наділення надприродними властивостями осіб, окремих суспільних інституцій, і у результаті – виникнення так званої світської (політичної) релігії – зосередженої на сакралізації об'єктів земного походження. Ця «нова» релігія шанування небесних богів підмінила поклонінням земним «богам». Відтак, осердям «нової» релігії, пов'язаної передусім із вченням Маркса, стає – «людинобожжя» [8, с. 50]. На перший погляд це псевдорелігійне утворення навіть мало усі зовнішні ознаки релігії. Наприклад, культову практику, віру в надприродні властивості предмета, міфологему, символіку, атрибутику.

За таких умов церковні інституції фактично стали додатком державного механізму, діяльність яких у дійсності не передбачала релігійну мету. Г. Якунін, релігійний діяч та правозахисник, слушно зауважив: «Московська патріархія..., що формально зберегла спадковість єпископату від історичного православ'я, використовуючи традиційні богослужіння й образи ... фактично являлась підрозділом держбезпеки, головною функцією якої було обслуговування тоталітарного комуністичного режиму... принципи її організації теж не могли бути соборними, тобто відкритими для віруючих, для

всеоб'ємної участі всіх православних християн у справах церковних. Побудова Патріархії відбувалась по іншим канонам, унаслідок чого з'явилась і по цей день існує воєнізована структура: симбіоз КДБ й дореволюційного Святійшого Синоду» [8, с. 58.].

Досить цікавим є також міркування про те, що комунізм в індивідуальній свідомості набув тоді вигляду певної своєрідної релігії. Зокрема, рай переносився на землю в якості світлого комуністичного майбутнього, вождь поставав у ролі бога, вожді менші за рангом – виконували функції святих. Земне пекло, відповідно, розглядалось, як темне минуле, партія – символічно виступала, як каста священнослужителів чи посередник між «богом» і «віруючими». Віра у силу молитви перетворилась на віру й силу в гасла. А спокутну жертву міг принести кожен, віддаючи своє і чуже життя в ім'я «світлого майбутнього». Мав свій прототип у цій системі і Божий страх, він перетворився на страх перед всевидячим оком держави й колективу, що претендують не лише на вчинки, але й на думки й почуття індивіда. Збереженим був й розподіл людей за ознакою віри: на «єдиновірців» – тих, хто вірить в ідею комунізму (наший) та «іновірців» – тих, хто вірить не так чи недостатньо (ті, хто взагалі не вірить, – ворог)» [35, с. 61].

Такий феномен політичних релігій, зауважимо, притаманний усім деспотичним тоталітарним державам. Найвиразніше він проявляється у феномені культу особи, трансформованого у віру в «доброго вождя». Яскравими прикладами такого феномена, наприклад, є Сталін, Муссоліні, Франко чи Гітлер. Активно поняття «культ особи» застосовували до правління Сталіна. Слово культ вибране вдало. Воно точно відображує релігійний характер явища [41, с. 23]. Культ особи вождя, як і будь-який інший культ, мав свій ритуал: у кожній державній установі чи приватному будинку знаходився його портрет, і, звісно, авторитет вождя був абсолютним. Фанатична віра в нього перевершували навіть віру в надприродне.

Сучасна ідеологія «руського мира», заснована практично на тих самих імперських та радянських засадах. Доказом цього є, зокрема, те, що у Раді

безпеки РФ порушили питання про необхідність проведення так званої «десатанізації» України. Один із помічників секретаря Ради безпеки О. Павлов навіть заявив про «сотні сект, які діють в Україні». А тому, «з продовженням «спеціальної воєнної операції», стає дедалі нагальнішим проведення десатанізації України, або, як зазначив глава Чеченської республіки Кадіров, її «повної дешайтанізації» [66]. Тут очевидним є той факт, що коли не спрацьовують ідеї «денацифікації» й «демлітаризації», ідеологи Кремля використовують релігійний чинник. Тобто знову релігія РФ активно використовується як засіб, при чому не завуальований, ідеологічного обґрунтування вторгнення в Україну.

Традиційно, з метою виправдання геополітичних ігор, РФ за підтримки РПЦ користується фіктивною історичною пам'яттю народу. Патріарх РПЦ Кирил постійно намагається довести, що без участі Православної церкви росія не виграє жодної війни. Одним із таких ідеологічних прийомів є використання ним міфу про благословення св. С. Радонезьким князя Д. Донського на битву (Куликове поле), 1380 року, проти татар. Російський патріарх цю подію подає як сентенцію, підкреслюючи визначальну роль РПЦ і у російсько-українській війні. У такий спосіб Кирил (Гундяєв) транслює імперський штамп про так звану єдність церкви та державної влади.

На думку історика Лукьяненка О., паралель сув'язі «Димитрій Донський-Сергій Радонезький» потрібна російському патріарху для того, щоб довести власне правонаступництво у передачі Божої благодаті для «ратних подвигів» главі РФ, без якої перемога над жодним новим ворогом неможлива [52, с. 43]. Так, очільник РПЦ, з одного боку, продовжує розвивати ідею «Святої Русі», яку, начебто збирає путін загарбницькими війнами у XXI ст. А з іншого – убезпечує себе у внутрішньополітичній грі, постійно нагадуючи про симбіоз влади та церкви. Очевидно, що ця історична подія із «благословенням» спрацьовує лише з усередненим прихожанином, що не прагне до з'ясування реальних історичних фактів, побудованих на джерельній базі та критичному мисленні.

Варто зауважити, що робота РПЦ в ініційованих Кремлем інтеграційних процесах спрямовувалась на співпрацю у межах «слов'янського трикутника» – Білорусь-Росія-Україна, населення яких переважно ідентифікувало себе з православ'ям. Духовенство РПЦ, зокрема, брало участь у проведенні III Асамблеї «Русского мира» у листопаді 2009 р., де патріарх Кирил виклав своє розуміння «русского мира». Воно відрізнялося від «світського» своїм акцентуванням саме на православ'ї, як на головній об'єднавчій основі щодо інших пострадянських республік. Ядром «русского мира» глава РПЦ назвав Росію, Україну, Білорусь. Церква, переконував російський патріарх, називається російською не за етнічною ознакою, це найменування вказує на те, що Російська православна церква здійснює пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну та культурну традицію як основу своєї національної ідентичності, або принаймні як її істотну частину. Згодом Кирил пішов далі, заявивши, що населення вказаних вище держав становить один народ: «я зрозумів, що з погляду базових цінностей ми – один народ ... будь-який вдумливий політик і в Росії, і в Україні не може ігнорувати цей факт» [59].

Патріарх РПЦ, настільки звеличував свою роль у поширенні нового ідеологічного концепту, що навіть вдавався до критики російської влади. Варто тут, звісно, зазначити, що такі прояви були помітні лише за президентства Б. Єльцина. Наприклад, 2010 року, під час літургії в Успенській Києво-Печерській лаврі російський патріарх заявив, що поняття «россиянин» було скомпроментоване «Б. Єльциним та його свитою». За його словами, визначення «русского» стосується як корінного народу Росії, так і усіх тих, хто вважав себе носієм «русских» духовних та православних цінностей. А концепт «русский мир» «вийшов із спільної Київської купелі Хрещення, існує на рівні віри, інтелекту, духовності та культури». Додаючи, що він є «об'єктивною реальністю, чудовим духовним і культурним явищем, породженим Православною Церквою» [1, с. 39].

Примітно, що у візії вищого російського духовенства не передбачалась можливість для інших держав мати свою мову, історію та Помісну церкву, не

підпорядковану РПЦ. Важливо зауважити і те що, за ініціативи РПЦ, вересень 2012 р., було проведено збір підписів для проведення всенародного референдуму про «возз'єднання» Росії, Білорусі та України. Очевидно, що у всьому цьому Кремль цілковито підтримував офіційні заяви патріарха РПЦ. Особливо щодо питання «єдності» російського та українського народів.

Отже, релігія як глибинна основами буття людини, здатна впливати на соціальні структури та формувати цінності. Водночас релігія завжди становила неабиякий інтересів політично-ідеологічних структур, які часто використовували її для досягнення своїх цілей. Яскравим прикладом чого є історія української держави та церкви. Використання релігійного чинника має місце і у російсько-українській війні. Користуючись безумовною підтримкою РПЦ, російська влада пропагує ідею «святості» розв'язаної путіним війни та потребу встановлення так званої «історичної справедливості».

2.2. Релігійно-політична ідеологія «русского мира»

Перш ніж розглянути основу ідеології «русского мира» звернемося до пояснення такого ключового поняття як ідеологія. Термін ідеологія не має однозначного і чіткого визначення. Найчастіше, це поняття тлумачать як систему концептуально оформлених ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються і оцінюються ставлення людей до дійсності та один одного [76, с. 126]. Ідеологія, зокрема, виконує низку функцій. Серед них: орієнтаційна – ідеологія задає систему сенсів та орієнтацій людської діяльності; мобілізаційна – ідеологія пропонуючи певну систему суспільного устрою, виступає як рушійний елемент активації дій; інтеграційна – ідеологія виступає над приватними інтересами та виступає фактором об'єднання; амортизаційна – ідеологія надихає навіть після невдач знову прагнути до активних дій для її реалізації; світоглядна – ідеологія формує цінності і переконання людини.

Варто також зазначити і те, що наразі в українському суспільстві навіть точаться дискусії щодо правопису цього концепту: «русский мир», «руський мир», «російський світ» тощо. Щодо англійського і глобального простору, то це словосполучення перекладається, як: «Russian World». Однак, незважаючи на очевидну зручність такого перекладу, його значення часто нівелюється через очевидну багатозначність, що вказує на суть цієї доктрини.

З'ясовуючи походження поняття «русский мир» і кому воно початково належить дослідники схилиються до таких двох версій. Перша – відстоює думку, що цей концепт належить графу Уварову, який в листі царю Миколі I пише про тріаду православ'я, самодержавства і народність як «начала» Росії. Друга версія, виникнення цього поняття пов'язується з драматургом Островським, який вважав, що це спільнота православних християн.

Серед численних визначень поняття «русский мир» можна умовно виокремити вузькі і широкі визначення. Вузькі визначення розглядають «русский мир» як ідеологічний чи геополітичний проєкт, сформульований у межах окремої школи чи напряму [81, с. 111]. Інші – керуються

висловлюваннями патріарха Кирила та ототожнюють це поняття з проєктом відродження Святої Русі, вважаючи «руський мир» передусім релігійно-фундаменталістським, православним проєктом [2, с. 229]. Ширші визначення намагаються описати «русский мир» як більш глобальну політично-філософську чи навіть релігійно-філософську доктрину [86, с. 127]. Отже, ідеологія «русского мира» визначається зазвичай як зона поширення російської культурної, етнічної, історичної та політичної присутності.

Згодом дослідники ідеології «русского мира», визначили цей концепт, як «феномен постійного тривання політичної владив регіоні Північної Євразії, який попри всі кризи знову реставрується, ніби «перезапускається», всупереч зміні цивілізаційних орієнтацій, союзницьких альянсів, ідеологічної легітимації та кадрового складу еліт» [78, с. 11]. Цей «раніше примарний історичний термін.., оснований на спільному походженні, релігії та спадщини», був реформований та просунутий путінським режимом, перетворений на «мракобісну антизахідну мішанку православного догматизму, націоналізму, теорії змови і державного сталінізму» [87].

Тобто сучасний підхід до концепції «русского мира» лежить у чотирьох площинах: геополітичній, геоекономічній, етнокультурній і православній. Кожна з цих площин має своїх adeptів. Однак об'єднує їх те, що усі вони вважають Росію не тільки державою, але цілим світом зі своєю «особливою» культурою. Важливо й те, що цей концепт має глибокі історичні корені, набуваючи з часом різних інтерпретацій – від культурно-релігійної до політико-ідеологічної. Саме ця багатозначність і дозволяє РФ використовувати його як інструмент легітимації своїх неоімперських прагнень, адаптуючи його до різних контекстів – від «захисту співвітчизників» до «відновлення історичної справедливості».

Ідеологія «русского мира» не є цілісною системою, вона швидше є міксом різних, інколи навіть несумісних конструкцій: православ'я, нацизму, комунізму, фашизму, євразійства тощо. Під словосполученням «русский мир» найчастіше розуміється об'єднання людей, пов'язаних із росією, яка передбачає

спільність: мови та культури, історичної пам'яті, православ'я та звісно, лояльність до РФ, що прагне виступати як правонаступниця російської державницької традиції, складовими якої є Російська імперія та СРСР. У початковому варіанті «русский мир» визначався російськими дослідниками як «мережева структура великих і малих спільнот, що думають і розмовляють російською мовою», яка вважається ними «національним надбанням Росії» і «важливим елементом світової культури» [5, с. 139]. Чіткою умовою належності до «русского мира» також виступає лояльне ставлення до діючої російської держави та влади, а також небайдужість до історичного минулого та сьогодення росії.

У політичній площині цей концепт набуває особливої популярності у 2006-2007 рр., після заяви Путіна, що «русский мир» має об'єднувати всіх, кому близьке російське слово і культура. Згодом, «русский мир» став частиною концепції зовнішньої політики РФ, де багатомільйонна російська діаспора розглядається як партнер у питанні розширення та укріплення російської мови й культури.

Зокрема, під час звернення до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників президент росії заявив: «Цей день, безумовно, об'єднує не тільки багатомільйонний народ Росії, а й мільйони наших співвітчизників за кордоном, об'єднує весь так званий русский мир. Ми справді єдині, і жодні кордони й перешкоди не стануть на заваді цій єдності. Ми маємо лише одну спільну мету – зробити цю єдність якомога міцнішою». Згодом путін уточнив: «Русский мир може і має об'єднати усіх, кому дорогі російське слово і російська культура, хай там де вони живуть, у Росії чи за її межами» [20].

Невдовзі термін «русский мир» стає прерогативою РПЦ. Зокрема, вперше вирішити проблему «російськості» шляхом консолідації етносів та народів довкола спільних православних цінностей зробив патріарх РПЦ Алексій II, 2007 року. Стверджуючи, що початково «Руссю» були землі біля Києва, патріарх РПЦ підкреслював універсальний характер поняття «русский мир» та входження «під його покров» інших народів, що були відмінні за етнічною

ознакою, проте – «русскими» за духом та приймали православні цінності [1, с. 84 с.].

Згодом, виразником і поширювачем ідеології «руського мира» став очільник РПЦ – патріарх Кирил, який 2009 році заявив, що ядро «руського мира» це Росія, Україна і Білорусь і за одно вони разом свята Русь. У одій із своїх промов патріарх виклав своє розуміння «руського мира», з акцентом на православ'ї як на головній консолідуючій основі. Також він означив, що: «ядром «руського мира» є Росія, Україна, Білорусія». Додаючи, що церква виконує пастирську місію серед народів, які приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності» [19]. Окрім православ'я «опорою» «руського мира» очільник РПЦ називає «російську культуру і мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток». Як служно зауважив О. Саган, «ідеї так званого «руського мира» прийшли в Україну саме через російську церкву» [68].

Однак, слід зауважити, смислове наповнення від того не змінилося, а у окремих питаннях навіть посилилось. Це, зокрема, засвідчує заява російського президента: «Для відродження національної свідомості нам потрібно зв'язати воедино історичні епохи й повернутися до розуміння тієї простої істини, що Росія почалася не з 1917 і навіть не з 1991 року, що ми маємо єдину, нерозривну тисячолітню історію... Для планети ми, незалежно від нашої етнічної належності, були й залишаємося єдиним народом» [62].

Очевидним є те, що концепція «руського мира» була розроблена та почала дуже активно впроваджуватись доволі давно. Але тривалий час вона залишалася тільки концепцією, не ставала формальним та ідеологічним приводом для розпалення релігійних конфліктів тим більше ведення бойових дій.

Невід'ємною складовою ідеології «руського мира» є концепт «братніх народів» чи «єдиного народу». Виступаючи на відкритті III Асамблеї фонду «Русский мир» російський патріарх Кирил, наголосив: «Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь» [42]. Ця ідеологема настільки вкорінилась у

російській свідомості, що навіть ліберально налаштовані представники російської інтелігенції, наприклад Б. Гребенщиков та Ю. Шевчук засудивши російську агресію, стверджували, що «нам нічого ділити, ми «один народ».

Виправдовуючи імперіалістичну політику росії патріарх Кирил підкреслює: «Мені здається, якщо ми вважатимемо «русский мир» єдиним центром тільки Російську Федерацію в сучасних кордонах, то тим самим ми погрішимо проти історичної правди і штучно відсічемо від себе багато мільйонів людей, які усвідомлюють свою відповідальність за долю Руського міра і вважають його створення головною справою свого життя» [42].

Використання РПЦ та релігійної доктрини, не зуміли завуалювати очевидну ідею зверхності Росії над іншими народами чи її імперську спрямованість. Відомий український науковець Я. Потапенко робить слушні висновки про те, що «сучасний «русский мир» виглядає банально-поверховою і еkleктично-неоригінальною переробкою доволі архаїчних рудиментів вульгаризованого панславізму, російського імперіалізму та агресивно-містичного месіанства» [63, с. 296].

Промовистими також є дані Служби безпеки України про те, що у 2014 році на території нашої держави функціонувало близько 650 проросійських неурядових організацій, що, зокрема, займалися поширенням ідей «русського мира» [69]. Багато з них проводили діяльність під релігійним прикриттям та безпосередньою участю представників Української православної церкви, що перебувала під юрисдикцією Московського патріархату. Російська влада і церква постійно заохочували діяльність очільників проросійських організацій в Україні, що пропагували ідеї «русського мира», присвоюючи їм державні та церковні нагороди.

Виразного політичного спрямування зміст «русського мира» починає набувати із початком військової агресії росії проти України у 2014 році. Зокрема, під час промови з нагоди так званого «приєднання» Криму 18 березня 2014 р., окупований український півострів був оголошений російським президентом саме як частина «русського мира». А концепт «русский мир», відповідно, був

представлений світові як обґрунтування зовнішньополітичних дій Росії, спрямованих на так званий захист «своїх».

В одній із своїх промов очільник УГКЦ Святослав Шевчук, слушно зауважив, що ідеологія «русского мира» абсолютно не відрізняється від ідеології «Ісламської держави». Відмінність лише у тому, що в ідеології ІДІЛ для виправдання було використано іслам, а у випадку «русского мира» – християнство. Передусім мається на увазі виправдання РПЦ насильства. Також йдеться про сприйняття Заходу як ворога: тобто є колективний ворог у вигляді західного світу та культури, які втілюють усі гріхи. І, звісно, обіцянка безумовного життя після смерті тим, хто стає під ці знамена. Зокрема патріарх Московський Кирило заявив, що тому, хто загине на війні в Україні, простяться всі гріхи. Проте такої теорії прощення гріхів немає у жодній християнській течії [70, с. 21].

Отже, станом на сьогодні «русский мир» виступає ідеологічним фундаментом діючого російського режиму, будучи водночас засобом виправдання російської військової агресії. Очевидною у поширенні ідеології є також провідна роль Російської православної церкви, яка не лише підтримує державний вектор, але й досі не позбулась імперського мислення.

2.3. Участь та роль РПЦ в поширенні російської ідеології

Православ'я завжди мало здатність до симбіозу з державними структурами. Відповідно, зануреність Православної церкви у суспільно-політичні та державні процеси зумовила соціо-культурну варіативність православ'я.

Ідеологи доктрини «русского мира» перманентно наголошують, що без православ'я не було б загалом російської держави, російської культури та російської людини. Це переконання належить не лише ідеологам чи вищому духовенству РПЦ, але й російському суспільству. Дуже часто, і не одне століття поспіль, належність до російського народу ототожнювалась з духовністю. Тією духовністю, коли людина була включена до російського народу настільки, наскільки вона була членом православної церкви» [35, с. 59]. Важливим є те, що наміри повернутись до цих засадничих «цінностей» – православ'я і загалом духовності, стали лейтмотивом російської ідеологічної пропаганди упродовж останніх десятиліть. Красномовною є також «Декларація російської ідентичності», яка окреслила: «Кожен росіянин має визнавати православне християнство основою своєї національної культури» [35, с. 60]. Аналізуючи тезу «православ'я – це основа російської ідентичності» варто звернути увагу на те, що під православ'ям розуміється не стільки сповідання християнської віри, як сповідання російського патріотизму. Тобто свідомо відбувається підміна понять. Президент РФ зазначав, що «в основі моральних цінностей росіян передусім лежать християнські православні цінності» [62].

Неодноразово висловлюючи тезу про фактичну тотожність росії і православ'я путін підкреслює, що ця релігія «є найважливішою складовою частиною душі росії». Разом із тим у російській культурі пропагується ідея «богообраності російського народу», яких Бог судитиме не за законом, а по любові. Показовим є і те, що РПЦ наразі активно займається виправданням російської агресії, розробляючи навіть політичну теологію війни. Богослови російського православ'я переконують, що війна РФ проти України справедлива та істинна (з боку росії) [88]. Головним провідником цієї ідеї, звісно, виступає

патріарх Кирил Гундяєв. Він перманентно у своїх публічних промовах виправдовує війну росії, розпочату проти України.

Цікавими у цьому контексті є міркування українського теолога К. Говоруна. Він вважає, що російськими політичними теологами війни (яких він ще називає «Z-православними»), стали не лише крайні консерватори, але й богослови, які раніше висвітлювали виключно канонічні теми. Виокремлює архім. К. Говорун і радикальну групу теологів війни, називаючи їх «турбо Z-православними теологами». Серед них: митр. Л. Горбачов, о. О. Ткачов, о. В. Чаплін, які відкрито закликають вбивати українців [51, с. 27]. Наприклад, О. Чаплін, називає християнство «релігією добровільного рабства». На його думку рабська психологія є нормою світовідчуття православного християнина. «Усе сучасне суспільство поклоняється ідолу прав і свобод і лише православна церква стверджує, що людина це безправний раб Божий» [25].

Варто також зауважити і те, що станом на сьогодні в росії практично не залишилось теологів, які виступають проти російсько-української війни. Більшість богословів РПЦ підтримують або й безпосередньо розвивають теологію війни. Результатом російської політичної ідеології, звісно, є ідея «руського мира», що стала результатом розвитку політичної теології РПЦ.

На основі ключових положень ідеології «руського мира» вище духовенство РПЦ переконує, що росія – це «духовна цивілізація», що веде «священну війну» проти Західного світу [84]. Очевидним тут є ще така риса російського православ'я, як крайня політизація та ідеологізація РПЦ. Ця інституція переконана, що вона – важливий суб'єкт національної і міжнародної політики. Все це відбувається на тлі кризи православ'я, що й поглиблює стрімку політизацію РПЦ. Не маючи намірів для оновлення, РПЦ стала на шлях фундаменталізму – боротьби за уявні традиційні цінності та за «святі ідеали Русі». Звісно, здійснює поширення цих «ідей» РПЦ за підтримки російської держави.

Багатослівним є і те, що хоча переважна більшість росіян визнають себе православними, вони не беруть участі у богослужіннях і ведуть цілковито

секулярний спосіб життя. РПЦ зуміла лише сформувати їх православну ідентичність без віри. Натомість, російське православ'я займається розробкою ідеологічного обґрунтування збройної агресії РФ проти України.

Невід'ємним елементом російської політичної ідеології, без сумніву, є ідея священної єдності «русского мира». Кирило закликає: «сьогодні ми ще й ще раз молимося Господу, щоб Він умирив Русь, зупинив міжусобні чвари, щоб возз'єдналася Русь Свята – у тому сенсі, щоб ніякі розбрати та поділи не мучили спадкоємців тієї самої єдиної Святої Русі» [73].

Важлив є і те, що патріарх Кирил християнською вважає лише росію, звісно, в уявних кордонах «русского міра». Все те, що «не росія», «не московське православ'я» – вороже, чуже та руйнівне. Саме цим продиктовані його заклики до єдності тих, хто розділяє «цінності» московського християнства. Зокрема, він заявляє: «Сьогодні особливо важливе єднання історичної Русі. Єднанням і любов'ю врятуємося» [19].

Варто згадати і той факт, що незважаючи на заяви про розрив формальних зв'язків із Російською православною церквою (РПЦ) в травні 2022 року, УПЦ МП залишилась у канонічному підпорядкуванні Московського патріархату. Управлінські структури Української православної церкви не засудили рішення Священного Синоду РПЦ про захоплення українських територій, а також пропаганду РПЦ, яка виправдовує російську агресію та надає їй «святості». Наприклад, у вересні 2022 року патріарх Московський Кирило фактично заохотив російських військових до подальших злочинів проти України, стверджуючи, що їхня смерть під час виконання службових обов'язків є «жертвою, яка змиває всі гріхи» [18]. Цим зверненням, російський патріарх по суті закликав та заохочував громадян РФ мобілізуватись на війну проти України. У такий спосіб Кирил запропонував російському православ'ю нову концепцію, максимально близьку до поняття шахіда («мученика») в ісламі.

Підтримав слова московського патріарха і муфтії Чечні Салах Межієв, заявивши, що «усі муфтії Росії мають говорити одне. Там (тобто в Україні) під

прапорами американськими та європейськими зібралися нацисти, фашисти, сатаністи, ЛГБТ-спільноти... Це боротьба з глобалізацією сатанізму. Це війна між добром і злом. Це і є джихад. Мусульмани, що полягли в цій битві, будуть шахідами» [7, с. 34].

Також, керівники УПЦ МП не спромоглись публічно засудити духовенство своєї інституції, звинувачене у державній зраді чи інших злочинах (колабораціонізм з російськими військами та окупаційною владою, виправдовування російської агресії), вину яких було доведено в суді. Очевидним, натомість, є те, що російські дипломати та представники Російської православної церкви перманентно звинувачують українську владу в утисках УПЦ МП, таким чином намагаючись виправдати російську військову агресію. Така тактика використовувалась, зокрема, і для зменшення міжнародної підтримки України. Наприклад, 2023 року Конгрес США не зміг ухвалити рішення про надання нового обсягу військової підтримки через дискусії щодо релігійної свободи в Україні, розпалені російською пропагандою [44].

Свідченням того, що Російська православна церква виступає інструментом пропаганди Кремля є ухвалення, від 17 квітня 2024 року, Парламентською асамблеєю Ради Європи резолюції. Вона визнала причетність російських православних ієрархів до міжнародних злочинів Росії в Україні: «Режим Путіна сповідує неоімперську ідеологію «русского мира», яку Кремль перетворив на інструмент розпалювання війни. Ця ідеологія використовується для знищення залишків демократії, мілітаризації російського суспільства та виправдання зовнішньої агресії з метою розширення кордонів Російської Федерації на всі території, що колись перебували під російським пануванням, включно з Україною. Ієрархія Московського патріархату Російської православної церкви включно з патріархом Кирилом обстоює ідеологію «русского мира», оголошуючи війну проти України та «сатанинського» Заходу «священною війною всіх росіян», закликаючи православних віруючих жертвувати собою заради своєї країн» [7, с. 33]. Разом із тим, асамблея закликала, щоб усі держави ставились до патріарха Кирила та російської

православної ієрархії як до ідеологічного продовження путінського режиму та самого президента росії, причетного не лише до воєнних злочинів, але й злочинів проти людства.

Отже, наполягаючи на переконанні, що без православ'я не було б російської держави та загалом російської людини, РПЦ бере сьогодні безпосередню участь у поширенні ідеології «руського мира». Визначена російськими ідеологами формула «православ'я, самодержавство, народність» все більше популяризується православними ЗМІ та сакральною літературою не лише на території росії але й за її межами, у тому числі і в Україні.

Таким чином, можемо констатувати, що у розробці та поширенні ідеологічної основа військової агресії Росії проти України беруть участь не лише російські політики, але й духовенство, підпорядковане РПЦ. На сьогодні очевидним є факт асиміляції російського православ'я під запити державної влади РФ. При цьому це не одномоментний процес чи відносно нове явище у православ'ї. Це перманентна, спланована робота, що проводилась не одне століття поспіль. І саме тому супротив цій ідеологічній машині сьогодні є настільки складним.

Ідеологія «русского мира», у своєму становленні пройшла певні етапи – від ідеї поширення демократії в росії до формування політичної релігії війни. Вона водночас є світським, секулярним та політичним явищем, що тісно переплітається з релігією – російським православ'ям. По суті розроблена ідеологія «русского мир» становить симбіоз релігійної та політичної складової. У сучасних умовах головною метою ідеології «русского мира», безумовно, є виправдання військового вторгнення в Україну. Попри те, що вона цілковито суперечить не лише християнському світогляду, але й моральним нормам та праву, РПЦ наразі виступає активним учасником утвердження цієї ідеології.

РОЗДІЛ III. РЕЛІГІЙНО-ВМОТИВОВАНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

3.1. Репресивна релігійна політика росії щодо християнських церков

Збройна агресія РФ на території України позначилась і на діяльності релігійних організацій. Починаючи з 2014 року підтримувані росією воєнізовані угруповання також вели активну боротьбу з «інакомисленням» – лояльністю до української влади, держави та нації. Російська пропаганда популяризувала міф про те, що московське православ'я та російська мова зазнають утисків з боку української влади, а тому потребують збройного захисту. А угруповання так званої «Руської православної армії» та російські козачі загони, зокрема «Велике військо донське», відкрито заявляли про побудову на окупованих територіях «православної держави». Один з бойовиків самопроголошеної «ДНР» в інтерв'ю кореспонденту VICE News (у березні 2015 року) заявив: «Віра одна – вона православна. Я в руки брав зброю для того, щоб у нас була православна держава». Додаючи, при цьому, що він не дозволив би повернутися у свої храми та молитовні будинки «ні баптистам, ні єговістам, ні католикам, ні греко-католикам» [89].

Варто зазначити, що реальних передумов для захисту православ'я на сході України не було. Статистичні дані є неспростовним доказом цього. Зокрема, згідно з офіційними показниками на початку 2014 року (до російської окупації) в Донецькій області налічувалось 1797 релігійних організацій, з яких 762 – парафії УПЦ Московського Патріархату. Решта релігійних організацій кількісно значно поступались (366 – церкви євангельських християн, 86 – парафії УПЦ Київського Патріархату, 38 – мусульманські громади, 36 – греко-католицькі парафії, 19 – іудейські громади, 14 – парафії Католицької Церкви). У Луганській області (у цей же період) – зафіксовано 835 релігійних організацій, де найбільше належало УПЦ Московського Патріархату (423) [57]. Правда полягала у тому, що насправді окупаційна влада переймала російський досвід використання релігійного фактора для укріплення своєї влади.

2014 року, на окупованих областях України, основна частина релігійних організацій, вимушена була припинити свою діяльність або ж функціонувати підпільно. Виняток становили лише громади УПЦ Московського Патріархату. Навіть малочислені релігійні спільноти (євангельські християни, православні Київського Патріархату, греко-католики) окупанти називали сепаратистами або сектами.

Згодом, у травні 2015 року, очільник самопроголошеної «ДНР» О. Захарченко заявив про визнання окупаційною владою лише чотирьох конфесій – православ'я (Московського Патріархату), католицизм, іслам та іудаїзм. Всі інші віруючі, включно з православними Київського Патріархату, греко-католиками та євангельськими християнами, були віднесені до числа «сектантів» [70, с. 24].

У грудні 2016 року, представники так званого «міністерства державної безпеки» «Луганської народної республіки» (ЛНР) оголосили початок активної боротьби з нетрадиційними релігійними організаціями, до яких було, зокрема, зараховано п'ятидесятників та баптистів. Засобами боротьби з релігійними організаціями, які були зараховані до сект, стали так звані «закони» самопроголошених «ДНР» та «ЛНР». Офіційно вони були спрямовані на «боротьбу з екстремізмом», а насправді – для терору релігійних меншин, боротьби з інакомисленням та будь-якими проявами опозиції. Наприклад, у червні 2016 року, окупаційна влада Донецька видала «закон» про свободу віросповідання та релігійні об'єднання. Одне із доповнень цього закону стосувалось зобов'язання усім релігійним організаціям пройти перереєстрацію та релігієзнавчу експертизу. У подальшому цей припис став основним інструментом у процесі ліквідації проукраїнських релігійних організацій, що не погоджувались співпрацювати з окупаційною владою. Все це організовувалось з метою встановлення тотального контролю над небажаними релігійними організаціями, а разом із тим узаконенням репресій за релігійні переконання. Промовистим є і те, що обов'язкова перереєстрація та релігієзнавча експертизи не стосувалась Православної церкви Московського Патріархату. Для цієї

інституції окупаційна влада забезпечила спрощену процедуру «легалізації» [15, с. 190].

У лютому 2018 року, окупаційна влада запровадила так званий «закон ЛНР» про протидію екстремістській діяльності, запозичений із законодавчої бази РФ. Аналогічний «закон» запровадила й окупаційна влада Донецька. Тобто на окупованих територіях України використовувались ті ж методи обмеження релігійної свободи, що і в росії.

Передбачувано, що більшість громад (за винятком УПЦ МП) не пройшли перереєстрацію. Чимало релігійних організацій (переважно баптистські громади) самостійно припинили релігійну діяльність, побоюючись переслідувань бойовиків за діяльність без реєстрації.

Ще одним проявом боротьби з релігією, нелояльною до окупаційної влади стала практика конфіскації церковних будівель. Це, у даній ситуації, було логічним і пояснюваним. З одного боку, це дозволяло фізично припинити діяльність неприхильних релігійних організацій, що не розділяли ідеї «руського мира». А з іншого – дозволяло грабувати церковні приміщення. Як приклад такої діяльності можна назвати захоплення бойовиками комплексу будівель Донецького християнського університету [9, с.12].

Також захоплені релігійні споруди армія РФ часто використовує у якості військових баз або ж для прикриття вогневих позицій. Наприклад, 10 березня 2022 року російські військові захопили комплекс приміщень Таврійського християнського інституту (біля м. Херсон), який до листопада 2022 року використовували як військову базу. Там знаходився російський штаб, казарми, шпиталь, склад боєприпасів і навіть крематорій [9, с. 10].

Варто вказати й на проблему масштабних руйнувань релігійних приміщень, серед яких чимало архітектурних пам'яток. Лише упродовж 21 місяця повномасштабного вторгнення росією було знищено та пошкоджено щонайменше 630 релігійних об'єктів. Найбільше руйнувань фіксується на Донеччині (щонайменше 146), Луганщині (щонайменше 83) та Херсонщині (щонайменше 78). Масштабних руйнувань зазнала й Київщина (73), під час

спроби захопити столицю України. Перманентно зростає кількість зруйнованих споруд на Харківщині (щонайменше 62), Запоріжжі (щонайменше 51) і Миколаївщині (щонайменше 41). Зазнають руйнувань релігійні споруди і у західних областях [65].

Переважно постраждали православні культові будівлі – щонайменше 246 (найбільше храмів Української Православної Церкви); молитовні будинки євангельських церков – щонайменше 206. Разом із тим 32 релігійні споруди захопили російські військові та окупаційна влада [6, с. 12].

Упродовж 2023 року значно зросла кількість зруйнованих релігійних споруд у південних областях України. Ряд храмів було затоплено внаслідок підризу російськими військами греблі Каховської гідроелектростанції, що можна кваліфікувати як воєнний злочин (екоцид).

Початок релігійних репресій на окупованих територіях України ознаменувала практика, організована російською військовою комендатурою, викликати духовенство на так звані бесіди-знайомства, а по суті допити. Окупанти не тільки хотіли заручитись підтримкою духовенства, але й прагнули використати його у якості шпигунів за місцевим населенням, виявляти нелояльних до російської влади мешканців та учасників партизанського руху спротиву. Тих, хто не погоджувався на таку співпрацю депортували.

Також співробітники російських спецслужб систематично відвідували богослужіння, з метою встановлення контроль за діяльністю церков. З літа 2022 року так звані «бесіди-допити» стали традицією, першочерговою метою яких було виявлення настроїв серед місцевого населення та спонукання релігійних лідерів до колабораційної діяльності на користь окупаційної влади.

Яскравим проявом боротьби з релігійними організаціями, що не підтримували російської ідеології, стали також незаконні арешти, катування та вбивства християнських лідерів. Одним із найжорстокіших прикладів такої політики, на початку російсько-української війни, пов'язаний із протестантською релігійною організацією. Під час окупації Слов'янська Донецької області, 8 червня 2014 року група російських бойовиків, арештувала

двох старших синів пастора Церкви християн віри євангельської – Альберта і Рувима Павенків, а також ще двох дияконів цієї релігійної організації – Віктора Бродарського і Володимира Величка. Вбивши арештованих осіб, сепаратисти зімітували їхню загибель нібито від обстрілу українських військових, підірвавши всіх разом з гранатомету в одному з автомобілів, а тих, хто вижив, – розстріляли з близької відстані [70, с. 8].

Знущань та катувань зазнавали, зокрема, військові капелани. Багато з них потрапили до полон після спроби забрати з острова Зміїний тіла українських моряків. Наприклад, капелан ПЦУ В. Вирозуб, так розповідає про своє перебування у полоні: «нам постійно докоряли за те, що ми – капелани іншої конфесії. Тобто ми не є капеланами російської церкви – Української Православної Церкви (Московського патріархату). А отже, нібито є «розкольниками». Тому їхнє ставлення до нас було набагато гіршим. Коли я казав, що є капеланом Православної Церкви України, то росіяни заявляли: «Ти – розкольник». І в них відразу поставало питання: «В якому відділі СБУ працюєш?». Вони навіть не могли збагнути, що я не співпрацюю з СБУ. Навіть не допускали цього. Тобто якщо вони так вважають, то їхні священники мають співпрацювати з ФСБ. Адже про це запитували протягом усіх сімдесяти днів полону: «В якому відділі СБУ працюєш?». І допити, допити, допити. Там уже й били, й погрожували. Примушували зранку співати гімн Росії. Після одного такого «непослуху» мене кинули в карцер. На допитах мене ставили на розтяжки: саджали на шпагат, і при цьому двоє російських військових розтягували мене: один одну ногу й руку заламував, другий – другу, головою в стіну. Позаду третій бив по нирках, по голові й уражав електрошокером. Катувати росіяни навчилися» [9, с. 17]. Станом на грудень 2024 року, щонайменше 47 українських релігійних діячів загинули внаслідок російсько-української війни. З них, 18 осіб належало до УПЦ, 7 – ПЦУ, 12 – баптистів, до п'ятидесятників – вісім, адвентистів – дві [7, с. 43]. Основні причини загибелі: катування російськими військовими, перебування під арештом чи у полоні, розстріл

цивільного населення російськими солдатами, невибіркові обстріли цивільної інфраструктури артилерією.

За даними Інституту вивчення війни, лише 2023 року російська влада вбила або захопила щонайменше 29 священнослужителів та релігійних лідерів [39]. Такі прояви релігійних репресій не були поодинокими, а швидше невід'ємним елементом кампанії викорінення «небажаних» на окупованих територіях релігійних організацій.

Нелояльних до окупаційної влади священнослужителів звинувачували в «екстремістській діяльності», арештовували, катували, імітували розстріл, влаштовували обшуки. Російські пропагандисти звинувачували українських релігійних лідерів у організації збройного опору. Служителів культу безпідставно звинувачували у співпраці зі Службою безпеки України, зберіганні зброї, перевезенні вибухівки, а також закликах до збройного повстання проти окупаційної влади. А ухвалений росією 2016 року «пакет Ярової», взагалі дав можливість сфабрикувати кримінальні справи проти будь-якої особи з опозиційними поглядами або звинуватити будь-якого служителя культу в «екстремізмі» чи «незаконній місіонерській діяльності» [58].

Коли не вистачало підстав для обвинувачення духовенства, окупаційна влада влаштовувала провокації. Служителям культу підкидали зброю, компрометуючі матеріали, звинувачуючи таким чином в терористичній діяльності. Така практика бере свій початок з окупації Донецької та Луганської областей 2014 року. Так, одному з пасторів підкинули подяку нібито від Збройних Сил України та літературу нібито з підписами від українських військових. Таких сфальсифікованих «доказів» було достатньо, аби священників і членів їхніх сімей арештовували й піддавали жорстоким тортурам [16, с. 75].

Однією із причин утиску релігійної свободи з боку окупаційної влади стало використання української мови не лише в оформленні документації, але й під час літургії. Головним чином це стосувалося Православної церкви України та

Української греко-католицької церкви. Окупаційна влада визнавала екстремістською усю духовну літературу, видану українською мовою.

Відкриті, без будь-якого маскування, репресії проти релігійних меншин окупаційна влада починає після повномасштабного вторгнення росії. Військові РФ починають проводити рейди в культових будівлях, у тому числі під час богослужінь, проводити обшуки, складати списки присутніх, збирали їхні персональні дані, що у подальшому використовувались для стеження. Після таких рейдів віруючим забороняли вести будь-яку діяльність у приміщенні їхньої релігійної громади. У захоплених церковних спорудах окупаційна влада спилувала хрести й розміщувала свої управлінські інституції, бази для російських військових, осередки кремлівської політичної партії «Єдина Росія» [30].

Несприйняття окупанти виявляли до протестантів, зокрема Євангельських християн баптистів, ідентифікуючи їх як ворогів, «західних шпигунів» чи агентів ЦРУ та СБУ. Зокрема, 26 липня 2018 року в Луганську окупаційною владою було заборонено діяльність Всеукраїнського Союзу Церков євангелістів християн – баптистів (ВСЦ ЄХБ). Цю релігійну організацію оголосили «екстремістською», а її діяльність визнали «деструктивною».

Варто підкреслити, що уже згадана політика так званої «десатанізації» України, насамперед стосувалась протестантських церков. Свідченням цього є історія протестанта, ув'язненого росіянами: «Під час катування електричним струмом і знущань бейсбольними битами російські силовики запросили священника Російської православної церкви. Мені сказали, що він повинен вигнати з мене демонів, оскільки я – євангельський християнин. Поки мене катували, священник Російської православної церкви спостерігав за моїми стражданнями» [7, с. 19].

Як підвищену загрозу окупанти сприймали Українську православну церкву. Проросійські воєнізовані формування, через терор домоглися виїзду за межі окупованих територій усіх єпископів цієї релігійної організації. Ще 15 травня 2014 року, в спеціальній заяві УПЦ КП вказувалось про реальну загрозу життю

та здоров'ю її духовенства та мирян, а також створення перешкод для діяльності церкви з боку контрольованих і заохочуваних з росії терористичних та сепаратистських сил. А уже в лютому 2015 року архієпископ Донецької єпархії УПЦ КП заявив про те, що тридцять з сорока парафій єпархії на окупованих територіях, припинили свою діяльність [70, с. 16].

Об'єктом цілеспрямованих атак з боку окупаційної влади також стала Українська греко-католицька церква (УГКЦ), яка кваліфікувалась окупантами як «секта». Під час мітингу проти греко-католиків, організованому у Донецьку 2016 року, окупанти залучили навіть школярів. Згодом, 2022 року, глава УГКЦ Святослав Шевчук, заявив про ліквідацію всіх греко-католицьких парафій на окупованих територіях: «на окупованих територіях нашу Церкву ліквідовано... Заборонено там також інститути соціального служіння. Наприклад, «Карітас Україна». На окупованих територіях сьогодні фактично немає жодного католицького священника – греко-католицького чи римо-католицького... На тих територіях, куди приходить Росія, повертаються сталінські часи, духівництво репресують» [7, с. 42]. Варто зазначити, що до літа 2023 року російська влада заборонила діяльність усіх релігійних організацій, окрім лояльних парафій УПЦ, і на окупованих територіях Запорізької та Херсонської областей.

Релігійні переслідування та утиски свободи віросповідання, жахливий масштаб яких досяг нечуваної жорстокості у 2014–2015 роках, продовжуються на окупованих територіях Сходу України і донині. Створена атмосфера страху в умовах свавілля і безкарності російських бойовиків спричинила викорінення цілих релігійних спільнот, які були змушені втікати з окупованих територій, рятуючи своє життя.

Отже, окупаційна самопроголошена влада активно використовуючи терор і насильство намагалась зробити релігійні організації інструментом для досягнення власних політичних цілей. Практично усі релігійні громади, що функціонували на окупованих територіях України припинили свою діяльність. Виняток становили лише парафії УПЦ МП, духовенство яких активно співпрацювало із сепаратистами та окупаційними російськими військами.

Репресивна політика в самопроголошених ДНР та ЛНР, підконтрольних РФ, спрямовувалась на зміцнення російського режиму та унеможливлення будь-якого громадянського спротиву.

3.2. Утиски та переслідування релігійних організацій національних меншин

У східних та південних областях України (Херсонська, Запорізька, Луганська, Донецька) завжди фіксувалась значна частина поліетнічного населення зі своєю культурою та релігією. На територіях, де ведуться активні бойові дії, у тому числі окупованих, залишається значна кількість представників національних меншин та корінних народів. Серед них: кримські татари, болгари, греки, роми, туркі-месхетинці.

До етноконфесійних релігійних організацій в Україні належать об'єднання представників ісламу (296), іудаїзму (321), релігійні організації караїмів (4), Вірменської апостольської церкви (30), Святої апостольської ассирійської церкви сходу (4), даосизму (2), Корейської християнської методистської церкви (1), осередки Німецької євангелічно-лютеранської церкви (33) та Закарпатської (угорської) реформатської церкви (118) [36].

Варто зазначити і те, що станом на 2014 році, до анексії Криму, в Україні діяло 1238 мусульманських структур, з яких 81% становили саме релігійні організації мусульман Криму. При цьому 44% мусульманських організацій, концентрувалось у Південно-Східному та Північно-Центральному регіонах України. Щодо іудаїзм, то на початок 2023 року фіксувалась 321 релігійна громада, що у відсотковому відношенні становила менше 1% релігійної мережі держави [36].

Після початку окупації Росія розпочала масштабну кампанію зі знищення релігійної автономії мусульман. Під прикриттям вимог так званої «перереєстрації» релігійних організацій згідно з російським законодавством, мусульман позбавили правового статусу, а відмова підкоритися новим вимогам перетворилася на підставу для репресій. Це дозволило окупаційній владі встановити повний контроль над релігійним життям кримських мусульман.

Російська окупація призвела до впровадження на підконтрольних росії територіях систематичного релігійного переслідування, де рівень релігійної свободи залежав від готовності релігійної організації співпрацювати з

окупантами. Наприклад, у межах програми «сприяння релігійним організаціям в інтеграції до російського соціокультурного простору» окупаційні адміністрації вдаються до створення альтернативних структур управління. Це робиться з метою поширення непорозумінь серед мусульманських релігійних громад.

Також на окупованих територіях Донецької області мусульманські осередки змушують підпорядковуватись Духовному управлінню мусульман Росії. Відповідно, і функціонувати під його канонічним управлінням [29]. Така практика має місце і в Луганській області, де муфтіят так званої ЛНР ухвалив рішення вийти з підпорядкування Духовного управління мусульман України та начебто «виявив бажання» увійти до складу Духовних зборів мусульман Росії [56]. Таким чином було утворено релігійну організацію «Духовне управління мусульман Малоросії», яка об'єднала понад 60 мусульманських громад. Її юрисдикція поширювалась і на окуповані райони Херсонської та Запорізької областей.

Також російська влада підпорядкувала собі ДУМК, перереєструвавши цю структурну одиницю на так зване «Духовне управління мусульман Республіки Крим і Севастополя (Таврійський муфтіят)». Згодом ця організація стала офіційно визнаним релігійним органом, що активно співпрацює з окупаційною адміністрацією та виступає інструментом у російській пропаганді. Так, муфтії Еміралі Аблаєв публічно закликав молитися за російських військових і висловлював підтримку Путіну. Саме ДУМКС просуває офіційну позицію РФ, використовує релігійні гасла для легітимізації війни росії проти України [10, с. 26]. Натомість, незалежним мусульманським громадам відмовляють у реєстрації, обмежують доступ до культових споруд, проводять обшуки та арешти.

На окупованих територіях також систематичний характер мають репресії з боку російських силових структур. Арешти та обшуки зафіксовані у мусульманських мечетях Криму. Наприклад, 12 травня 2023 року представники незаконного «Центру протидії екстремізму» та ОМОН влаштували рейд у

мечеті «Сувук-дере» (Сімферополь). А у січні 2023 року на імама, який не погодився співпрацювати з Духовним управлінням мусульман Криму та Севастополя, склали адмінпротокол за статтею 5.26 КоАП РФ про «незаконну місіонерську діяльність» [77, с. 12].

Така практика мала місце і раніше. Зокрема, 28 червня 2018 року представники так званого «міністерства державної безпеки ДНР» (МГБ ДНР) проводили обшук в мечеті аль-Амаль (Донецьк). Ними було конфісковано молитовники, релігійну літературу. Приміщення культової будівлі опечатали, а імама та усіх присутніх забрали на допит. Інформацію про закриття єдиної у Донецьку мечеті підтвердила також Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні. Офіційною підставою для таких дій було рішення, від травня 2016 року, за яким бойовики «ДНР» визнали усю релігійну літературу Духовного управління мусульман Донбасу екстремістською [6, с. 18].

Про тактику російських військ щодо підкорення й придушення релігійного спротиву неодноразово заявляв імам кримсько-татарської релігійної громади «Бірлік» Рустем Асанов: «Російські військові затримали мене на блокпосту в Херсонській області. Мене утримували з ранку до вечора у цьому підвалі, завдаючи ушкоджень. Затягували мішок на голові – це призводило до удушення, й двічі я непритомнів. Російські військові були незадоволені моєю активною громадянською позицією. Після того, такі умови, щоб я не залишав район, нікуди не виїжджав, і наполегливо рекомендували налагоджувати співпрацю з представниками окупаційної адміністрації, а також із Духовним управлінням мусульман Криму (у місті Сімферополі), яке 2014 року перейшло на бік Росії, – тобто зі зрадниками. Зараз служіння не відбуваються – на час цієї смути ми призупинили релігійну діяльність, бо люди залякані» [77, с. 19]. Також в одному із інтерв'ю муфтій Духовного управління мусульман України «УММА» шейх Саїд Ісмагілов підтвердив, що через тиск «МГБ ДНР» припинила функціонувати найбільша мусульманська громада (Донецьк).

Об'єктом особливої уваги російських спецслужб є мусульмани анексованого півострова Крим. Це, зокрема, пов'язано з тим, що більшість з

них – вихідці з кримськотатарського середовища. Вони неодноразово висловлювали свою проукраїнську позицію та виступили проти окупації Криму. Очевидно, що Росія не змогла їм вибачити непокору. Це проявилось, наприклад, через заборону діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, заборону проведення мирних протестних акцій, заборону святкувати національні та релігійні свята. Політично активні кримські татари, позиціонуються російськими окупантами як екстремісти чи терористи. Їм, на підставі сфальшованих пропагандистських кампаній, приписується приналежність до забороненої в Росії ісламістської організації «Хізб ут-Тахрір».

Яскравим прикладом боротьби з кримськими татарами є судовий процес, організований російською владою над затриманими на початку 2015 року у Бахчисараї. Офіційна причина – обвинувачення у веденні екстремістсько-терористичної діяльності в лавах «Хізб ут-Тахрір». За час «слідства» кількість обвинувачених постійно зростає. Серед них є також громадяни України – Муслім Алієв, Вадим Сірук, Емір-Усеїн Кука, Енвер Бекіров, Рефат Алімов [28, с. 20].

Загалом репресій зазнали понад 100 осіб. Вироки є винятково суворими: від 12 до 20 років позбавлення волі. Наприклад, у так званій «другій Сімферопольській групі» 25 осіб отримали терміни до 19 років колонії. У 2023 році учасник групи, 60-річний політв'язень Джеміль Гафаров помер у російській в'язниці через ненадання медичної допомоги.

Станом на травень 2023 року, окупаційна адміністрація переслідує як мінімум 333 особи; 258 із них засуджено: 119 особи отримали терміни від 10 до 15 років, 109 осіб – терміни від 15 років та більше. Щонайменше 47 осіб перебувають під слідством або їхня справа розглядається в суді. Не менше 27 людей перебувають у розшуку [72].

За різними інформаційними джерелами, лише упродовж 2022 р. в АРК зафіксовано близько 250 затримань та арештів серед місцевих мусульман [46]. Регулярно проводяться обшуки, залякування та незаконні затримання.

Наприклад, 23 листопада 2023 року відбулися обшуки в помешканнях кримських татар, членів мусульманської релігійної громади «Алушта», очільника якої заарештовували ще раніше. У червні 2020 року імама Юсуфа Аширова оштрафували за нібито «незаконну місіонерську діяльність». Також імама Ісмаїла Юрдамова звинуватили у «незаконній місіонерській діяльності» [6, с. 11].

Отже, релігійні організації національних меншин зазнають значних утисків та переслідувань з боку окупаційної влади. До них застосовуються тортури, вбивства, викрадення, примусові переміщення, позасудові покарання, політично мотивовані переслідування та ув'язнення. Жертвами російської агресії ставали не тільки проукраїнські релігійні лідери, але й усі, хто не виявляв бажання співпрацювати з окупантами.

Таким чином, результати нашого дослідження свідчать, що російські репресії були спрямовані на більшість релігійних організацій України, функціонуючих на територіях, окупованих росією. Надзвичайний тиск був спрямований на протестантські громади (баптистів, п'ятидесятників, адвентистів тощо), Православну церкву України та Українську греко-католицьку церкву. Окупаційна влада надавши їм статус «ворог народу» та «екстреміст», унеможливила будь-які прояви їхньої діяльності. Культові приміщення та будівлі цих релігійних організацій були незаконно конфісковані, розграбовані або ж використовувались у якості вогневих позицій чи військових укріплень.

Цілеспрямованих репресій зазнали й релігійні громади, функціонуючі на анексованому півострові Крим. Багато представників мусульманських громад було засуджено та ув'язнено через звинувачення в екстремізмі. У такий спосіб окупаційна влада знищувала опозицію, не допускаючи найменших проявів української ідентичності.

РОЗДІЛ IV. ФОРМУВАННЯ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

4.1. Формування релігієзнавчої компетентності учнів старших класів на уроках історії України

В умовах сучасної суспільно-політичної ситуації, особливо в умовах війни росії проти України, очевидним є значущість і вагомість релігійного фактора. Сучасні реалії є такими, що в умовах війни в Україні продовжує функціонувати УПЦ, що підпорядковується РПЦ. Тобто вона є структурним підрозділом РПЦ, центр якого знаходиться в столиці країни-агресора. Окрім того як РПЦ, так і УПЦ МП відіграють вагомую роль у поширенні російської пропаганди. Значна частина українського суспільства продовжує перебувати в полоні російських міфів про характер стосунків між церквами двох держав.

Тому формування критичного сприйняття суспільством реалій церковно-релігійних процесів перетворюється на важливе завдання системи національної освіти і зокрема, системи загальної середньої освіти. Зазначений стан речей висуває завдання посилення уваги до питань релігії та церкви, церковно-державних відносин особливо в класах профільної школи.

Це завдання цілком узгоджується з вектором реформування сучасної освіти в Україні [32]. Концептуальні засади нової української школи орієнтують на формування компетентностей, однією з яких є релігієзнавча, невіддільно пов'язана з історично. Варто зауважити, що російсько-українська війна надає численний і різноплановий матеріал, що має бути використаний для формування релігієзнавчої компетентності при викладанні в 11 класі середньої школи, зокрема – розділу навчальної програми «Європейський вибір України. Російсько-українська війна».

Ця тема, насправді є доволі складною в історії України для 11 класу. Проблемність пов'язана і з тим, що події сьогодення, найважче даються критичному осмисленню внаслідок неповноти інформації про них. Ці процеси не знайшли відображення і в самих підручниках, адже частина подій відбулася

вже після їх видання і, навіть, після останнього оновлення Міністерством освіти і науки України навчальних програм з історії.

Наприклад, можемо взяти за основу аналізу навчальну програму з історії України 11 класу, рекомендовану МОН України наказом № 698 від 03 серпня 2022 р. [21] та шкільні підручники В. Власова і С. Кульчицького [11-12], О. Гісема, О. Мартинюка [23, 24] обох рівнів – стандарту та профільного, В. Даниленка, М. Смольницької [26]. Аналіз матеріалу цих підручників нам свідчить про різний зміст в них матеріалу релігієзнавчого характеру. Так, у підручниках В. Власова, С. Кульчицького та О. Гісема, О. Мартинюка цей зміст помітно більший за обсягом. Саме на них ми і будемо першочергово спиратися.

При вивченні матеріалу розділу 6. «Європейський вибір України. Російсько-українська війна» програма визначає два ключових питання релігієзнавчого характеру: «Значення утворення канонічної автокефальної Православної церкви України (ПЦУ). Релігія, церкви й релігійні організації та війна» [21, с. 208]. Від учнів вимагається «схарактеризувати діяльність знакових постатей політичного, громадського, культурного, церковного життя сучасної України». Причому – на вибір учительки/учителя, учениці/учня. Отже, програма не ставить за необхідне звертатися до характеристики постаті саме релігійних діячів. А це, у свою чергу, позбавляє учнів можливості набути релігієзнавчої компетентності належного рівня, збагатитись баченням ролі постатей релігійних діячів у контексті відповідної епохи, не дозволяє їм вповні реалізувати вимогу цієї ж програми щодо пріоритетного завдання – показу людського виміру історії [21, с. 10].

Реалізуючи вимоги шкільної програми, В. Власов і С. Кульчицький передбачають у підручниках обох рівнів (профіль і стандарт) підрозділи «Релігійне життя» [11, с. 263-265] та «Українське православ'я на шляху до автокефалії» [12, с. 265-266].

Ці підрозділи – складова частина параграфу «Суспільно-політичне і соціально-економічне становище України в умовах «гібридної війни». У рамках цих підрозділів викладено факти, що дозволяють учням скласти предметне

уявлення про характер процесів в релігійній сфері України протягом усієї доби її державної незалежності. Хоча цей виклад і видається нам доволі конспективним та неповним, вибіркоким за наповненням, він все ж дає надійну основу для розуміння основних змін, що відбувалися в церковних організаціях під впливом дії політичних і державних чинників.

Доволі змістовно і хронологічно повно від початку державної незалежності України розглядається релігійне й церковне життя в підручниках О. Гісема, О. Мартинюка профільного рівня [23, с. 236-241] і рівня стандарту [24, с. 269-274].

Позитивною рисою структурованої подачі матеріалу шкільних підручників є показ правового фундаменту, на якому будуються державно-церковні відносини – Конституція України та Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» [34, с. 4]. Правові основи діяльності релігійних організацій в Україні підкреслюють і інші автори підручників, включаючи цей матеріал у згаданий розділ 6 програми, зокрема – В. Власов, С. Кульчицький [12, с. 263]. В. Даниленко, С. Смольницька включають цей матеріал у структуру одного з попередніх розділів – розділу 4 «Відновлення незалежності України» [26, с. 134].

Заслуговує схвалення чітке окреслення організаційного зв'язку УПЦ МП з РПЦ, яке подано у підручнику авторського колективу Г. Хлібовської: «УПЦ МП – інтегральна частина Російської православної церкви з центром у Москві» [79, с. 249]. На жаль, автори підручників не мали змоги підкреслити цей тісний зв'язок не тільки з церковними, а й з державними колами російської федерації.

Наприклад, не вказано у підручниках інформація про російські паспорти у 20-ти високопоставлених керівників УПЦ МП; наявність численної російської пропагандистської літератури в церковних бібліотеках УПЦ МП; передача Росії священників-колаборантів зі складу УПЦ МП в рамках обміну військовополоненими; вручення державних нагород російської федерації («Орден Дружби») з рук її президента митрополиту УПЦ Онуфрію

(Березовському) і наміснику Києво-Печерської лаври митрополиту Павлу (Лебедю) тощо.

Оминули автори згаданих шкільних підручників і те, що представники УПЦ МП – її предстоятель, митрополит Онуфрій (Березовський), митрополит Бориспільський і Броварський Антоній (Паканич) і єпископ Обухівський Іона (Черепанов) під час урочистого засідання парламенту 8 травня 2015 р. єдині з усієї зали не пошанували вставанням пам'ять Героїв України – бійців ЗСУ, які загинули на Донбасі.

Висвітлюючи шлях української церкви до автокефалії, В. Власов та С. Кульчицький визначають його віхи, спонукаючи учнів закріпити фактографічний ряд подій, які стояли за конкретними датами: 1992, 2014, 2015 рр. Автори доречно зазначили, що це питання актуалізувала військова агресія російської федерації на Донбасі, стверджують, що «Президенти Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко ставили це питання на порядок денний» [11, с. 265; 12, с. 239].

Всі автори шкільних підручників для 11 класу пишуть про об'єднавчий Собор 15 грудня 2018 р, створення об'єднаної Православної Церкви України (ПЦУ), обрання її предстоятелем митрополита Епіфанія (Думенка), надання Томосу об'єднаній ПЦУ від Константинопольського патріарха Варфоломія. Виправданою є ідея подати динаміку зростання кількості релігійних громад найбільших церков України з 1997 по 2018 рр. у вигляді таблиці [24, с. 272; 71, с. 234].

Позитивними рисами підручників О. Гісема, О. Мартинюка є те, що автори для розуміння учнями ролі УПЦ МП у розв'язаній росією війни проти України подають інформацію щодо перетворення церков і адміністративних будівель УПЦ МП на території Донеччини та Криму в осередки групування ворожих до України сил та про перетворення Святогірської лаври в місце збору та переховування озброєних російських спецназівців і бойовиків [71, с. 235].

На жаль, лише у підручниках О. Гісем, О. Мартинюк та Н. Сорочинської, О. Гісем згадано активне втручання УПЦ МП у політичне життя країни під час

виборів Президента України у 2004 р. на боці В. Януковича під час Помаранчевої революції [23, с. 274; 71, с. 235].

Проте у жодному підручнику не були цілісно охарактеризовані громадянські позиції різних церков під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, ставлення релігійних організацій до євроінтеграційних процесів України. Цей факт лаконічно постає у підручнику О. Струкевича, С. Дровозюка: «Представники майже всіх українських релігійних конфесій проводили на Євромайдані молебні» [75, с. 207].

Окремий блок питань, що вимагає поглиблення та більш докладного розкриття, пов'язаний з характеристикою російсько-української війни. Ця тема потребує, однозначно, більшої уваги у шкільних підручниках з історії України.

Для належного вивчення передумов, особливостей та характеру російсько-української війни необхідно зупинитись на таких моментах релігієзнавчого характеру:

1. Визначити масштаби втрат релігійних організацій під час війни. Зокрема, кількість зруйнованих культових об'єктів, жертв серед служителів культу. Адже лише за перший місяць широкомасштабної війни росії проти України у 2022 р. російськими військами було зруйновано щонайменше 59 храмів у 8 областях України. Станом на червень 2022 р. число знищених і пошкоджених ними релігійних споруд вже становило майже 200, з яких – 173 християнських, п'ять мусульманських, п'ять єврейських. Серед них – пам'ятки архітектури національного значення.

2. Продемонструвати ставлення релігійних лідерів України до війни. Зауважимо, що більшість релігійних організацій України засудила російську агресію в Україні. Проте, неоднозначною залишається позиція УПЦ МП. Наприклад, митрополит Онуфрій 24 лютого 2022 р. назвав війну «братовбивчою», підкресливши російський міф про «народи, які вийшли з Дніпровської купелі хрещення». Фактом виправдання збройної агресії російської федерації проти України стали оприлюднені у квітні 2023 р. СБУ

аудіозаписи розмов настоятеля Києво-Печерської лаври митрополита Павла Лебедя.

3. Проаналізувати вектори діяльності релігійних організацій України в умовах війни. Наразі ключовими є надання психологічної допомоги, допомога Збройним Силам України, допомога у вирішенні соціальних і матеріальних проблем громадян.

4. Висвітлити діяльність та роль військового капеланства.

5. Показати становище релігійних організацій на окупованих територіях.

6. Показати схвалення та виправдання агресивної війни росії керівником Московської патріархії патріархом Кирилом (Гундяєвим), а також позицію духовенства УПЦ МП.

Отже, на підставі проведеного аналізу підручників для учнів старших класів можемо говорити про те, що наразі є велика потреба у поглибленому вивченні російсько-української війни. Ця тема потребує, однозначно, більшої уваги у шкільних підручниках з історії України.

4.2. Стан та перспективи вивчення російсько-української війни в умовах реалізації завдань нової української школи

Характерною рисою сучасної системи освіти є формування компетентнісної системи уявлень в здобувача. Під час активної взаємодії в соціальному оточенні здобувач освіти має не лише знати, як застосовувати отримані знання, але й уміти їх використати на практиці. Такий підхід є дуже важливим при подання інформації щодо російсько-української війни. Передусім є необхідність подавати інформацію про події, пов'язані з війною дозовано, поступово готуючи школяра до сприйняття реальності. Важливим є також коректність під час подання навчального матеріалу, адже здобувачі освіти наразі перебувають в ситуації воєнного стану та на емоційному рівні переживають загальну тривогу [50, с. 69]. Ще одним важливим моментом є фейкова інформація, адже перед тим, як говорити про події, повинно бути підібране фактичне підґрунтя.

Перед освітніми закладами постає головне завдання – формування фактичної основи мислення у здобувачів освіти та адекватного аналізу подій російсько-української війни. Надзвичайно складним є завдання інформувати про війну дітей дошкільного віку. Тут важливо не створювати додаткових стресових ситуацій для цієї категорії.

Формування уявлення та елементарних знань про військову агресію РФ проти України необхідно проводити у невимушеній атмосфері ігрової форми. Наприклад, використовувати меми, карикатури, записи сучасних пісень. З метою посилення емоційного сприйняття інформації про сучасну війну варто використовувати ютуб-контент [53, с. 55].

Не менш ретельної підготовки потребує організація освітнього процесу у закладах загальної середньої освіти. Зокрема, під час підготовки уроків з проблем сучасної російсько-української війни для здобувачів освіти важливо враховувати особливості підліткового віку. Доречним може бути використання дискусійних технологій, що дають змогу розглядати та обговорювати складні питання сучасності з різних експертних оцінок, тим самим формуючи у школярів навички критичного мислення, критичного ставлення до інформації,

фейків та здатність займати конструктивну позицію й аргументувати власне бачення проблеми [50, с. 67].

Важливо, щоб вчитель історії не приховував трагічних подій війни. Проте, не надмірно вдавався у деталі, які можуть травмувати психіку учня. Вчителю історії необхідно завжди наголошувати, що за всі злочини агресору доведеться відповідати. Такий підхід дозволить формувати причинно-наслідкові зв'язки у свідомості підлітка, налаштовувати його оптимістично [54, с. 1].

Інформацію про воєнні події також необхідно включати в систему уроків з громадянської освіти, історії України та виховні години. Зокрема, у нормативних документах МОНУ визначена орієнтовна тематика уроків, котра розкривається в авторських підручниках як з курсу «Вступ до історії та громадянської освіти» для 5 класу (П. В. Мороз, І. В. Мороз, С. І. Моцак Досліджуємо історію та суспільство (інтегрований курс). Київ, «Педагогічна думка», 2022; І.Я. Щупак, О.В. Бурлака, І.О. Піскарьова, А.Л. Посунько. Вступ до історії України та громадянської освіти. Київ, «Оріон», 2022 тощо), так і з курсу історії України для 11 класу (Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу. Харків, «Ранок», 2019; М. Мудрий, О. Аркуша. Історія: Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту). Київ : «Генеза», 2019 тощо).

Події російсько-української війни розглядаються у контексті таких тем: «Революція Гідності та боротьба проти російської агресії», «Як розвивалися події російсько-української війни?», «Збройна агресія Росії», «Російсько-українська війна».

Варто зауважити, що у подальшому потрібно, щоб навчальний матеріал більше включав події, які передували російській агресії, наголошувати на антиколоніальному та національно-визвольному характері війни, який веде український народ упродовж 2014-2025 рр. Вчителю історії варто не лише звертати увагу на факт війни, а й пояснити, що російська агресія проявляється вже багато років у вигляді привласнення історії, винаходів.

Варто звертати увагу і на те, що учні, особливо старшого шкільного віку, мають необмежений доступ до інтернет-інформації, їх варто попереджати та вчити правильно реагувати на травмуючий контент. Адже війна не має гуманності і багато інформації носить шокуючий характер [61, с. 213].

Основним у діяльності вчителя історії при вивченні таких тем є, зокрема, формування у школярів («дітей війни»), аналітичного мислення. Це однозначно дозволить дітям зіставляти історичні події, а також розвивати здатність «інтелектуального підходу до інформації». Разом із тим, такий підхід сформує в учнів навички перевіряти факти, правильно оцінювати аргументацію експертів, орієнтуватись в інформації, розрізнити фейкову маніпуляцію.

Вагому роль у патріотичному вихованні здобувачів освіти займає формування уявлень про Героїв російсько-української війни – видатних українців, що наближають Перемогу. Серед них: український воєначальник, генерал, Головнокомандувач Збройних сил України (з 27 липня 2021), Герой України Дмитро Коцюбайло (позивний «Да Вінчі»), Герой України Мацієвський Олександр, командир полку «Азов» Денис Прокопенко, позивний «Редіс», сотні вояків героїв оборони «Азовсталі».

Варто розуміти і те, що події війни відносяться до новітньої історії і ще не достатньо описані в доказовому контексті. І це становить складність не лише для виховання та навчання учнів, але й студентів – майбутніх вчителів історії. Вони у подальшому мають формувати знання та уявлення у здобувачів освіти різного віку про військові події. Тому у вищих навчальних закладах варто вводити спецкурси, присвячені вивченню різних аспектів російсько-української війни. При цьому необхідно акцентувати увагу на національній ідентичності українського народу та культурній спадщині, розвивати ментальний потенціал українського громадянина та патріотизм. Фактична база інформації має бути виключно підтверджена фактами та документами [80, с. 132].

Важливим є запровадження навчальних курсів, у тому числі за вибором, а також формування наукових гуртків та проблемних груп при кафедрах, що

дозволять ґрунтовніше дослідити військові події та оновити підручники з історії України.

Отже, вивчення теми російсько-української війни в новій українській школі однозначно сприятиме формуванню в учнів критичного мислення, вміння цінувати свободу, шанувати героїв України. Відсутність узагальнюючих праць з означеної проблеми, потребує подальших доопрацювання та коректив в організації освітнього процесу.

Таким чином, сучасні виклики для України, зокрема війна росії проти України поставили перед вітчизняною системою освіти необхідність переглянути принципи та пріоритети, які її визначали. Вимоги воєнного стану спонукають до системних трансформацій освіти, передусім визначення ключових пріоритетів та їх реалізації в освітньому процесі.

Поглиблене вивчення передумов, характеру та особливостей ведення російсько-української війни, на нашу думку, дозволить сформувати в учнів закладів загальної середньої освіти необхідні релігієзнавчі компетентності, виховуватиме повагу до мультикультурного і поліконфесійного середовища. Водночас зосередження на цих аспектах проблеми сприятиме формуванню толерантності та критичного мислення, а також поглиблюватиме світогляд учнів. В умовах російсько-української війни, яка вимагає водночас і протистояння антиукраїнській пропаганді, особливо значимим є не лише збереження досягнень української історичної освіти, але й її подальший розвиток.

ВИСНОВКИ

Релігія для росії давно втратила природне призначення і не одне століття поспіль використовується як один із інструментів ведення війни та підкорення захоплених територій, з метою досягнення військових і геополітичних цілей. Використання авторитету релігійних лідерів як м'якої сили впливу на окуповане населення стало давньою традицією для російської влади. Яскравим прикладом ведення такої тактики з боку росії є перебіг російсько-української війни. Так, Російська православна церква на чолі з патріархом Кирилом, стала надійною ідеологічною опорою російських окупаційних військ та кремлівської влади.

Характерним є і те, що сьогодні, з метою виправдання геополітичних ігор, РФ спільно з РПЦ користується фіктивною історичною пам'яттю народу. Патріарх РПЦ Кирил перманентно прагне довести, що без участі Православної церкви росія не виграє жодної війни. Наприклад, одним із таких ідеологічних прийомів є використання міфу про благословення св. С. Радонезьким князя Д. Донського на битву (Куликове поле), 1380 року, проти татар. Російський патріарх цю подію подає як сентенцію, підкреслюючи визначальну роль РПЦ і у російсько-українській війні. У такий спосіб Кирил (Гундяєв) транслює імперський штамп про так звану єдність церкви та державної влади. Продовжуючи розвивати ідею «Святої Русі», виправдовуючи загарбницькі війни росії у XXI ст., глава РПЦ демонструє водночас тісний симбіоз влади та церкви. Який, потрібно зауважити, ніколи не зникав у площині державно-церковних відносин росії.

Очевидним є і те, що першочергова роль РПЦ у тандемі з державною владою росії полягає у забезпеченні «співпраці» у межах так званого «слов'янського трикутника» – Білорусь-Росія-Україна, названого патріархом ядром «русского мира». РПЦ здійснюючи ідеологічну роботу, завуальовану пастирською місією, утверджує та поширює загарбницькі наміри Кремля.

Підкреслимо, що ідеологічна доктрина «русского мира» становить собою конструкт, який поєднує у собі елементи, часто навіть не сумісні й суперечливі.

Демонструє певну міксацію конструкцій: православ'я, нацизму, комунізму, фашизму, євразійства тощо. Ця концепція, побудована на різних течіях російської антизахідної та неоімперської думки, об'єднаних ідеєю «особливого шляху» росії як держави та російського («русского») народу як історично сформованої спільності. Він включає не лише міфологізоване мислення, що проявляється у наративі про «окрему цивілізацію», але й елементи православного фундаменталізму, що виражається у протиставленні російського православ'я та росії загалом зовнішньому світу. Не будучи монолітною концепцією чи доктриною, «русский мир» більше нагадує конструкцію, створену для виконання спеціальних завдань.

Важливо й те, що цей концепт має глибокі історичні корені, набуваючи з часом різних інтерпретацій – від культурно-релігійної до політико-ідеологічної. Саме ця багатозначність дозволяє РФ використовувати його як інструмент легітимації своїх неоімперських прагнень, адаптуючи його до різних контекстів – від «захисту співвітчизників» до «відновлення історичної справедливості».

«Русский мир» найчастіше розуміється, як об'єднання людей, пов'язаних із росією, зокрема, її мовою, культурою, історичною пам'яттю, православ'ям. І, однозначно, лояльність до РФ, яка позиціонує себе правонаступницею російської державницької традиції. Початково це поняття навіть трактувалось у російській науковій думці, як «мережева структура великих і малих спільнот, що думають і розмовляють російською мовою».

Аналіз та вивчення ідеології «русского мира», дозволяє також умовно вокремити основні етапи становлення цього концепту. Умовно, тому що виникнення цього поняття має значно глибше коріння і однозначно бере свій початок не з ХХ століття. Так, на першому етапі, у 90-ті роки ХХ століття, «русский мир» розглядався як частина глобального світу, у якому росія мала зробити свій внесок, зокрема, у світову культуру. На наступному етапі, з другого терміну президентства путіна, сутність поняття «русский мир», а відповідно і його завдання кардинально змінюються. Апологети «русского мира» починають розглядати росію як «вищу євразійську цивілізацію». А сам

концепт «русского мира» стає ідеологічною основою путінського режиму та визначальною рисою зовнішньої політики РФ щодо країн пострадянського простору. Третій період становлення поняття «русский мир», а відповідно і самої ідеології, пов'язаний із активною участю у цьому процесі РПЦ. Попри те, що початково до цього процесу долучається патріарх Алексій II, головним її пропагандистом стає нинішній патріарх РПЦ Кирил Гундяєв. Саме він надав «русському миру» політичного та месіансько-есхатологічного виміру і водночас забезпечив активну підтримку цієї ідеології серед лояльного до російського православ'я та росії, зокрема, населення.

Російська окупаційна влада, як на підконтрольних територіях материкової України, так і на анексованому півострові Крим, досі використовує релігію як інструмент ведення війни. Це робиться, передусім, з метою ідеологічної мобілізації населення, легітимізації військової агресії та загалом виправдання насильства. Релігійні організації, які засудили вторгнення росії на територію незалежної країни та відмовились співпрацювати з окупаційною владою, стали мішенню для репресії.

Репресивна політика на контрольованих росією територіях, мала на меті зміцнення російського режиму та унеможливлення громадянського спротиву. Окупаційна влада прагнула знищити будь-які прояви української ідентичності, жорстоко переслідуючи релігійні організації з проукраїнською позицією.

Офіційною підставою репресій проти «нелояльних» до окупаційної влади релігійних організацій стало російське законодавство про релігійну діяльність та боротьбу з екстремізмом. Однак справжньою метою окупаційної влади було схиляння релігійних громад і їхніх лідерів до колабораційної діяльності та підтримки російського режиму. Тих, хто відмовився від такої «співпраці» звинувачувала у екстремізмі, сектантстві, незаконній місіонерській діяльності та шпигунстві на користь українських чи західних спецслужб.

Натомість УПЦ не зробивши жодної заяви, де засудила б вторгнення росії, продемонструвала «мовчанням» свою істинну позицію. Не стала на захист УПЦ і релігійних організацій, що опинились на територіях України,

окупованих Росією. Зусилля УПЦ із міжнародної адвокації були спрямовані виключно проти уряду України, дискредитувавши його на міжнародній арені. Зокрема і через заяви про утиски православних (підпорядкованих РПЦ) на сході України.

На підставі проведеного дослідження можна також стверджувати, що релігійний фактор був використаний як один із інструментів гібридної війни росії проти України. Свідченням цьому є активне використання російської пропаганди та дестабілізація суспільства не лише за національною та мовною ознакою, але й релігійною. Релігійні переслідування та утиски свободи віросповідання набули особливої жорстокості ще на початку окупації 2014–2015 роках і тривають нині. Безкарність та свавілля російських окупантів призвели до руйнування поліконфесійної релігійної мережі України та зникненням багатьох релігійних спільнот.

Варто розуміти і те, що війна росії проти України триває не одне століття, маючи різні вияви. Прагнення знищити український народ та її державність проявлялись як безпосередньо, так і опосередковано, відкрито та завуальовано. Проте завжди це була війна різних ментальностей, світоглядів, способів життя, цінностей та загалом світів. Важливим є і те, що знання трагічних сторінок української історії зберігає історичну пам'ять і значно сприяє кращому розумінню та усвідомленню сутності та передумов російсько-української війни. Виявити специфіку та показати роль релігійного чинника у російській війні проти України.

Також зауважимо, що сучасні виклики для України, зокрема війна росії проти України, поставили вимогу звернути увагу і на вітчизняну систему освіти. Вимоги воєнного стану спонукають до системних трансформацій освіти, передусім визначення ключових пріоритетів та їх реалізації в освітньому процесі. Зокрема, поглиблене вивчення передумов, характеру та особливостей ведення російсько-української війни, на нашу думку, дозволить сформувати в учнів закладів загальної середньої освіти необхідні релігієзнавчі компетентності, виховуватиме повагу до мультикультурного і

поліконфесійного середовища. Водночас зосередження на цих аспектах проблеми сприятиме формуванню толерантності та критичного мислення, а також поглиблюватиме світогляд учнів.

Разом із тим, в умовах російсько-української війни, яка вимагає водночас і протистояння антиукраїнській пропаганді, особливо значимим є не лише збереження досягнень української історичної освіти, але й її подальший розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАУРИ

1. Артимишин П., Костюк О. «Ідеологема «Русского міра»: виникнення, генеза, сприйняття в Україні»: аналіт. доп. / НАН України: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 84 с.
2. Бабинський А. Війна за «Русский Мир» чи «Святу Русь»? Ідеологічні корені російської агресії. *Наукові записки УКУ: Богослов'я*. 2023. Вип. 10. С. 225–251.
3. Балюх В., Дорошко М. Релігійний чинник у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Міжнародні відносини*. 2020. №1 (51). С. 5–11.
4. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційний аспект: монографія. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. 384 с.
5. Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 24. С. 134-140.
6. Брицин М., Васін М. Віра під вогнем: досліджуючи релігійну свободу в умовах війни в Україні. Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія, 2023. 28 с.
7. Брицин М., Васін М. Віра під російським терором: Аналіз релігійної ситуації в Україні. Франклін, Теннессі, США: Місія Євразія. Київ, 2025. 52 с.
8. Бучма О. Релігійно-правовий вимір російської війни проти України на тлі суспільно-державних трансформацій ХХ-ХХІ століть. *Філософська думка*. 2023. № 1. С. 45-58.
9. Васін М. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні. Інститут релігійної свободи. К., 2024. 28 с.
10. Васін М., Коваль Д., Козловський І., Заєць А. Російський наступ на релігійну свободу в Україні. Дослідження, аналітика та рекомендації. Інститут релігійної свободи. Київ: О. В. Пугач, 2022. С. 23–27.

11. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (профільний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. 288 с.
12. Власов В.С., Кульчицький С.В. Історія України (рівень стандарту): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
13. Волковський В. П. Методологічні проблеми дослідження доктрини «русский мир» з філософської перспективи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Вип. 2. Т. 2. С. 15–31.
14. Ворон О. П. Гуманітарна допомога Ватикану на окупованих територіях України. Гуманітарний корпус. *Збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. 2020. Випуск 23 (том 1). С. 44-48.
15. Ворон О. П., Ворон О. П. Становлення та функціонування Римо-католицької церкви в незалежній Україні (1991–2016 роки): [монографія]. Київ: «Центр учбової літератури», 2018. 200 с.
16. Ворон О. П. Функціонування Римо-католицької церкви на окупованих територіях України: проблеми та перспективи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 3. С. 73–77.
17. Ворон О. П., Рабчевський Д. М. Релігійні переслідування як інструмент зміцнення окупаційної влади на сході України. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених*. Рівне: РДГУ. 2025. С. 58-59 с.
18. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи «Русского мира», 3 ноября 2009 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446>
19. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на пленарном заседании XXX Международных образовательных чтений (2022). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5928249>

20. Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом: Вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>
21. Всесвітня історія. Історія України. (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. *Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти*. Київ : НРЕС PRESS, 2022. 260 с.
22. Геополітика від патріарха: Царство Небесне vs Руський світ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/2450-geopolitika-vid-patriarxa-carstvo-nebesne-vs
23. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України [профільний рівень] : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків : Ранок, 2019. 256 с.
24. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. Харків : Ранок, 2019. 288 с.
25. Говорун К. Політичне богослов'я – лекція отця Кирила Говоруна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch>
26. Даниленко В.М., Смольницька М.К. Історія України: [рівень стандарту]: підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Генеза, 2019. 224 с.
27. Дані соціологічних досліджень Центру Разумкова [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/19/2023>
28. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України : аналіт. доп. / [С. І. Здіорук, В. В. Токман]; за ред. С. І. Здіорука. Київ: НІСД, 2023. 36 с.
29. Діяльність мусульман «ДНР» відтепер регламентуватиме ФСБ. RISU, 30 квітня 2022 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://risu.ua/diyalnist-musulman-dnrvidteper-rezglamentuvatime-fsb>

30. Доповідь Інституту релігійної свободи 2022 року «Російський наступ на релігійну свободу в Україні» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://irf.in.ua/p/96>
31. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні: 1 серпня 2022-31 січня 2023 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23>
32. Закон України Про освіту. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39. 380 с.
33. Закон України Про повну загальну середню освіту. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 31. 226 с.
34. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 25. 283 с.
35. Зборовська К. Деконструкція міфу доктрини «русский мир» про православ'я як основу російської ідентичності. *Філософія освіти*. 2022. 28(2). С. 58-63.
36. Звіт ДЕСС про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2023 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://docs.google.com/spreadsheets/>
37. Звіт Комісії США з міжнародної релігійної свободи, оприлюднений 2018 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2018>
38. Зубцова Ю. Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї : дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Запоріжжя, 2012. 258 с.
39. Інститут вивчення війни [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://understandingwar.org/background/russian-offensive-campaign>
40. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.

41. Карпіцький М. Сутність некроімперіалізму та стратегічна мета України у війні з Росією. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 22–25.
42. Кирил, Святіший Патріарх. Виступ на урочистому відкритті III Асамблеї фонду «Руський мір» 3 листопада 2009 року у Фундаментальній бібліотеці МДУ ім. М.В. Ломоносова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article>
43. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах. Л.: Сполом, 2005. 336 с.
44. Конгрес США щодо релігійної свободи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2023/11/28>
45. «Концепция Русского мира» – лучший способ профанации благой идеи: мнение [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://eadaily.com/ru/news/2017/06/06/>
46. Корінні народи, національні спільноти і релігійні громади жорстоко переслідуються окупантами у тимчасово окупованому Крим / Державна служба України з етнополітики та свободи совісті [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dess.gov.ua/korinni-narody-natsionalni-spilnoty-i-relihiyni-hromady-zhorstoko-peresliduiutsia-okupantamy>
47. Коростильов Г. Л. Соціально-філософський аналіз сучасної IV-ої світової гібридної війни. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: *Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2024. № 1. С. 32-35.
48. Котигорошко В., Рафальський О. Політичний проект «русского мира» і політичні уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 5 (67). С. 58.
49. Кравченко В. Ю. Теорія «справедливої війни» для XXI століття. *Грані*. 2011. №3 (77). С. 162–165.
50. Кришмарел В.Ю. Релігієзнавча компетентність у загальноосвітніх навчальних закладах: актуальність, генетика, складники. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 3. С. 66–73.

51. Лозовицький В. Критика ідеології «руського міра (російського світу)» архімандритом Кирилом Говоруном у контексті його політичної теології *Волинський Благовісник* №12 (2024) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-153>
52. Лук'яненко О. Коди «священної війни» та «істинної віри» у концепції «руського міра». *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. С. 40-46
53. Люшин М. Методичні засади реалізації релігієзнавчої складової змісту всесвітньої історії в 6–7-х класах. *Рідна школа*. 2013. № 6. С. 52–56.
54. Методичні рекомендації щодо викладання історії, основ правознавства, громадянської освіти та курсів духовно-морального спрямування у 2022/2023 навчальному році. Додаток до листа Міністерства освіти і наук України від 19.08.2022 р. №1/9530-22. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.schoollife.org.ua/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-istoriyi-osnov-pravoznavstva>
55. Мисак Б. Формування військово-патріотичної готовності учнівської молоді до захисту Вітчизни : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Тернопіль, 2010. 24 с.
56. Муфтіят «ЛНР» вирішив увійти до складу Духовних зборів мусульман Росії. RISU, 23 березня 2022 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://risu.ua/muftiyatlnr-virishiv-uvijti-do-skladu-duhovnih-zboriv-musulma>
57. Офіційна статистика Міністерства культури України: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=244950598
58. «Пакет Ярової» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://missioneurasia.org/yarovaya-law-vs-religious-freedom/>
59. Патриарх Кирилл назвав росіян и українцев «одним целым». Кореспондент. NET. 2009. 23 августа. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://korrespondent.net/ukraine/events/94367>
60. Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення Росії. 24 лютого 2022 року 26

- січня 2023 року. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/>
61. Погромська Г.І. Реалізація релігійної освіти в системі середніх загальноосвітніх шкіл: світовий досвід. *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1. С. 211–215.
62. Послание Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию.12.12.2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln>
63. Потапенко Я. Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «Русского міра» в сучасній Україні. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. 2013. Випуск 33. С. 291-297.
64. Проповіді святішого патріарха Кирила [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.patriarh.ua/sermons.aspx?p=92&id=406>
65. Резюме дослідження Інституту релігійної свободи станом на 1 грудня 2023 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://irf.in.ua/files/publications/2023.10-IRF-Ukraine-report-summary>
66. РБК-Україна (2022). Примарилися секти? У Раді безпеки РФ заговорили про «десатанізацію» України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/news/primarilisya-sekti-radi-bezpeki-rf-zagovorili>
67. Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку. Центр Разумкова. *Національна безпека і оборона*. 2011. № 1–2. С. 35.
68. Саган О. «Русский мир» пришел в Украину через Московский патриархат, – религиовед [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://24tv.ua/ru/ukraina_tag1119
69. СБУ підрахувала, скільки проросійських організацій було в Україні на 2014 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2476826>

70. «Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України» вересень 2018. Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://irf.in.ua/p/28>
71. Сорочинська Н.М., Гісем О.О. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. 240 с.
72. Список преследуемых членов «Хизб ут-Тахрир». Мемориал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://memopzk.org/list-persecuted/spisok-presleduemyh-chlenov-hizb-ut-tahrir/>
73. Слово Святейшого Патріарха Кирилла в праздник Рождества Пресвятой Богородицы после Литургии в Зачатьевском ставропигиальном монастыре г. Москвы (2022) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5961645.html>
74. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту русский мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі (Аналітична записка). Київ, 2018. 144 с.
75. Струкевич О.К., Дровозюк С.І. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Грамота, 2019. 240 с.
76. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. Скопненко, Т. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с.
77. Національні меншини (спільноти) і корінні народи в окупації: боротьба за виживання. Серпень 2023 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files>
78. Філософські діалоги 2021. «Русский мир» як доктрина: витоки, загрози, методи. Зб. наук. праць. Київ, 2021. 156 с.
79. Хлібовська Г.М., Наумчук О.В., Крижановська М.Є, Гирич І.Б., Бурнейко І.О. Історія України [рівень стандарту] : підруч. для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти. Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.
80. Яковенко Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

81. Якубова Л. Д. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2018. 384 с.
82. Якубовська В. Церква вже не підтримує концепцію «справедливої війни»? А як щодо війни в Україні? *CREDO*. 2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://credo.pro/2020/10/275865>
83. Яремчук С., Дияк В., Тушко К. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. № 26(1). С. 105-111.
84. Novorun С. Fundamentalism – the Russian case [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=o9HjerizRI4&t=800s>
85. The Russian-Ukrainian war (2014-2022): historical, political, cultural, educational, religious, economic, and legal aspects. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. 1436 p.
86. Teper Yu. How Civic is Russia's New Civil Religion and How Religious is the Church? *Comparative Perspectives on Civil Religion, Nationalism, and Political Influence*. New York : IGI Global, 2017. Pp. 125-149
87. The new Russian cult of war. *The Economist*. Briefing Section. 26.03.2022. URL: <https://www.economist.com/briefing/2022/03/26/>
88. Russian Church and Ukrainian War. URL: https://www.academia.edu/84589887/Russian_Church_and_Ukrainian_War
89. Secret Protestant Churches in Donetsk: Ukraine's Religious War (VICE News): URL: <https://youtu.be/mhEe2PSaEW0>